С.Н. Артаев

ХАЛЬМГ КЕЛЛҺНӘ ҺОЛЬШГЛЛТ

Элиста
2010

ЭРДМ-СУРҺУЛИН ФЕДЕРАЛЬН АГЕНТСТВ

ГОУ ВПО «ХАЛЬМГ ГОСУДАРСТВЕНН УНИВЕРСИТЕТ»
ХАЛЬМГ БОЛН ДОРД ҮЗГИН КЕЛН БИЧГИН ИНСТИТУТ

С.Н. АРТАЕВ

ХАЛЬМГ КЕЛЛҺНӘ ҺОЛЬШГЛЛТ

Сурһлһна дөңцл

Элст 2010

ББК Ш164.3-5я73
А 860

Артаев, С.Н.
Калмыцкий речевой этикет: учебное пособие [Текст] = Хальмг келлһнә-һольшгллт: Сурһлһна дөңцл] / С.Н. Артаев. – Элиста, 2010. – 64 с.

Цель настоящего пособия – служить выработке навыков речевого поведения. Пособие состоит из семи тем: 1. Обращение; 2. Приветствие; 3. Просьба; 4. Извинение; 5. Поздравление; 6. Благодарность; 7. Прощание. Каждая тема включает таблицы, в которых отобраны частотные выражения речевого этикета разговорной и официально-деловой речи; упражнения, где доминирующей формой является диалог; иллюстративный материал. Пособие составлено на основе Программы по учебной дисциплине «Калмыцкий речевой этикет» и предназначено студентам и преподавателям Института калмыцкой и восточной филологии.

Печатается по решению редакционно-издательского совета КГУ

Рецензенты:
доктор филологических наук, снс КИГИ РАН Монраев М.У.
кандидат филологических наук, снс КИГИ РАН Убушаев Н.Н.

НҮР ҮГ

Олн улсин хоорндк залhлдан келнә нилчәр тогтна. Ямаранчн күн эврә ухаhан, эврә седклән, күслән үгәр дамжулж медүлнә. Тегәд өсч йовх үйнрт чикәр келдгиг, чикәр зәңг тогтадгиг дасхлhн сурhмҗин эркн төр. Тер дотр hольшгар келлhнә зокалыг чикәр олзллhна диг-даран бас ик чинртә болдгнь мөн.

Тегәд ямаран чигн келн-улсин хәрлцәнд, эрк бишәр күндллhнә заңшлла залhлдата келлhнә зокалмуд, келлhнә диг-дара бәрж күцәгддг келлhиг **келлhнә hольшгллт**[1] гиж нерәддмн. Эн төрәр орс келнд олн дегтрмүд болн статьяс барлгдсн бәәнә. Хальмг келнд болхла, түрүн болж нертә номт Г.Ц. Пюрбеев энүнә тускар цәәлhж келсмн. Бас чигн профессор О.Д. Мукаева эн төрәр баhчудт медрл өглhн йир чинртә гиж кесг дәкж темдглнә.

Һольшг келлhн онц шинжтә, энүнд хәрлцәнә (күүндврин) олн зүсн өвәрцс орна. Эдн дунд мендллhн, дуудвр, хаhцан, ханлт, сурлhн, күсл, гемән сурлhн болн нань чигн. Үлгүрлəд, мендллhнә тускар тодрхаhар келхмн. Энүнә тускар номт Е. Э Хабунова иигж бичнә: «Мендин үгд йөрәлин учрта, сән чинртә үг орулад келдг бәәсмн. Өдгә цагт орс улсиг дураhад, хальмгуд «*Ямаран бәәнәт?*» - гиж сурдг болв. «Ямаран» гисн үг кү мөшкжәх чинртә, терүнә ормд сәәг дурджах ид сидтә «сән», «менд», «амр тавта», «амулң» гидг үгмүд орулад менд сурхла, чик болх гиж сангдна. Мендлжәх күн олн зүсәр седклән медүлдг бәәсмн. Амрар: «*Менд бәәнт?*» - гиж келдг. Иигж келснь күүнә эрүл мендәр соньмсжахан медүлж бәәнә. Кемр зовлң уга бәәхинь медхин төлә: «*Амр тавта бәәнт?*», эс гиж «*Амр менд бәәнт?*» гиж келдг бәәсмн. «*Сән бәәнт?*» гисн сурлhн түрү-зүдү уга, хар-бор уга бәәхиг батлҗах седкл медүлҗәнә» /Хабунова 2005: 10/.

Бас нег келлhнә hольшгллтин ончта эдлврнь болхла – дуудвр. Күн болhн нег негнләhән күүндхләрн, олн зүсн дуудвр олзлна. Дуудвр – hольшг келлhнә hоллгч төрмүдин негнь гихлә хажhр болшго. Эн йир соньн, өвәрц төр. Орс келнә дуудврас хальмг дуудвр невчк йилhрнә. Эн хальмг улсин заңшал, авъясла батар залhлдата. Үлгүрлхд, *чи/Та* гидг дуудвр. Хальмг улсин амн үгин зөөрт *Чи гисн чичсн мет, та гисн таалсн мет* гидг үлгүр бәәдг. Тегәд кезәңк авъясар уха медх бичкдүд, баhчуд, гергд, берәд, идр наста залус болв чигн күндллhнә йосар нег-негән тевчж, күндлж, hольшгар бийән бәрж нег-негндән, *чи* гиж келлго *Та* гиж келдг бәәж. Нас бәрсн улсин бийнь өвгән *чи* гиж келдмн биш *Та* эс гиж *өвгән* гиж, эвтнь ирлцүлж келдг бәәж. Тиим кевәр чигн шинкән герт орж ирсн бер авалян, ах-дүүhинь кедү бийәсн дү болвчн *чи* гиж дууддго, *Та* гиж келдг. Тегәд яhж күүндврән эклхмб? Ямаран дуудвр олзлхмб? Сүл зууhад жилмүдт хальмгудла учрсн олн зүсн hундлта йовдлмудас көлтә кесг авг-бәрц, авъясмуд икндән билрәд, буурад, мартгдад, чинрән геев. Эдн дунд *чи/Та* гидг дуудвр. Бас чигн олн зүсн үндсн хальмг дуудвр бәәнә. Үлгүрлхд, медәтә күүг *көгшә* эс гиж *аав, ээж, ах, эгч, авh* гиж келдмн. Дәкәд чигн амн үгин үүдәврмүдт өдгә цагт

[1] Һольшгллт – этикет, келлhнә hольшгллт – речевой этикет

ховр олзлгддг *Алдр богд, хаана, нойна зергәс, ах нойн баав* болн нань чигн олн шишлң дуудвр харһна.

Күүндврт бас чигн сурлһн, гемән сурлһн, эрлһн гидг йовдл учрна. Һаза эс меддго күүнәс яһж, ямаран һольшг үгмүд олзлҗ соньмсчах юмна тускар сурхмб? Энүнд сурвртан шишлң *буйн болтха* гисн зүүцл үг орулх кергтә, үлгүрнь: *Буйн болтха, мини сурврт хәрү өгхнтн.* Һольшгар сурлһнд 2-гч нүүрин *–т, –тн* хүв болн шишлң һольшгар сурлһна *–хн, -и* хүвс орлцна. Эн хүвс үүлдәгчлә ниицәд һольшг сурлһ тогтана: *өги-ч(т), сууһи-ч(т), бәри-ч(т).*

Аштнь келхлә, деер хәләгдсн һольшг келлһнә сурврмудиг күн болһн сәәнәр медж, келлһндән даңгин олзлҗ йовх зөвтә. Һольшг келлһнә сурврмуд өвкнрин үлдәсн алтн зөөрт бас эврә ончта орман эзлнә. Өсч йовх баһчудт һольшгар бийән бәрлһнә, кен ахан күндллһнә олн зүсн авъясмудын туск медрл өглһн хальмг кел болн сойл делгрүллһнд ик чинр зүүх гиҗ сангдна.

Эн дөңцл хальмг болн дорд үзгин келн бичгин институтд сурчах оютнрт, институтын багшнрт болн хальмг кел дасчах болн медрлән гүүдүлх саната улст нерәдгдҗәнә. Тер төләд мадн эврәннь дегтртән өдгә цагт улм кергтә һольшг келлһнә һоллгч зокалмудыг чикәр олзллһна диг-дара үзүлҗәнәвидн. Хальмг бичәчнрин болн амн үгин үүдәврмүдәс авсн олн зүсн күүндврмүдәр дамжад, яһж, ямаран кевәр, ямаран цагт һольшг үгмүд келлһндән чикәр олзлхин зокалмуд батлгдҗана.

1. ДУУДВР

ТАНЬДГО КҮ ДУУДЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
Ах Эгч	Бийәсн ах залу эс гиҗ күүкд күүг дуудлһн
Дү көвүн Дү күүкн	Бийәсн дү, залу эс гиҗ күүкд улсиг, ба-ахн наста көвүдиг, күүкдиг дуудлһн
Көгшә	Медәтә, нас бәрсн көгшдүдиг дууддг дуудвр
Кукн, кукн минь, кукн хәәмнь	Бичкдүдән, баһчудан өкәрләд, тиигҗ дууддмн
Күндтә ах, күндтә эгч	Медәтә, насан авсн көгшдүдиг, күндтә улсиг һольшг кевәр тиигҗ дууддмн
Күндтә гиичнр	Гиичнртән нерәдсн дуудвр
Күндтә үүрмүд	Керг-үүлин хәрлцәнд олн улст нерәдсн дуудвр
Залус	Насарн цацу залу улсиг тиигҗ дууддмн
Тана зергәс, нойна зергәс, ламин зергәс	Хуучрсн дуудвр - цаһан яста улсиг тиигҗ дууддг бәәсмн
Ах нойн баав	Нурһлҗ амн үгин зөөрин үүдәврмүдт харһдг дуудвр, күндтә улст нерәдгднә
Үр лейтенант	Цергин, әәрмин хәрлцәнд олзлгддг ду-удвр

Хальмгуд таньдго, бийәсн ах күүг дуудхларн нурһлж «Ах» эс гиж «Эгч» гидмн. Кемр бийәсн дү күн болхла, терүг «дү көвүн» эс гиж «дү күүкн» гиж дуудг.

а) *Йовж йовад Бадм нег күүкд күүнәс сурҗана:*
– Зәңг зә ямаран, эгч?

б) *– Уга, дү көвүн, чи меджәхшч, – гиж күүкд күн келв.*

в) *Баахн залу ааһд шөл кеһәд, авч ирәд өгв:*
– Дү күүкн, цә уга болв, шөл уужа.

г) *Бадмиг зөв-учран келхлә, герин эзн залу иигж сүв-селвг өгв:*
– Дү көвүн, кемр кү хәәж йовхла, чамд сөөһәр хаалһд йовад керг уга.

Медәтә, нас бәрсн кү дуудхларн, эвләд *көгшә* эс гиж *күндтә аав, күндтә ээж* гиж келдг.

а) *– Не, көгшә, көвүнәнтн көлгн ямаран? – гиж колхозин ахлач өвгнәс сурв.*

б) *– Күндтә көгшн буурл аав болн ах Муузра, цуһар мендвт.*

в) *– Көгшә, Та хажһр келжәнәт... - гиһәд Очр өвгнә келвриг таслхар седв.*

Медәтә улс баахн наста көвүд-күүкдиг эс гиж бичкдүдиг дуудхларн нурһлж шишлң дуудвр олзлдмн.

а) *Өвгн сурв: Чи, кукн, альдас хамаран йовж йовнач?*

б) *– Не, не, кукм, зовл уга бәәхәр седв чигн болж өгхшлм, хәәмнь, – гиж экнь таалсн дууһар келв.*

в) *– Хәәмнь, кукн мини, Тентл хаанахн мана хаанд һурвн йилһәж болш уга әдл алг мөрд илгәж.*

г) *– Кукн минь, күүкн күүнә тәвсн хөв тиим: кен, альдас, кезә үг орулна гиһәд даңгин күләх кергтә болжана.*

д) *– Кукн хәәмнь, би яһж медхв...*

е) *– Я - яһлав... көөрк минь... Яһсчн энв?*

ж) *– Йо, көөрк, сән саната көвүн, – гиж эмгн санв.*

Керг-үүлин хәрлцәнд, нәр-наадна йовудт олн улс эс гиж нег кү дуудж «күндтә» гидг үг орулад келдг йоста.

а) *– Энүг, күндтә ах, Атнанд күргәд өгтн, – гиһәд хадм эцктән цаһан киилг бәрүлв.*

б) *– Күндтә гиичнр, тадниг алдр Тентл нойн зольҗң ирснд тн ханад, орулҗң авчана, – гиҗң зәңглв.*

Дор өггдсн үлгүрмүдиг оньган өгч умштн. Иим дуудвр кен олзлдгиг, кезә соңсдгиг радио соңсдг, эс гиж телеүзгдл хәләдг улст эн сурврт хәрү өгхд күнд биш болх.

а) *– Мендвт, күндтә телехәләһәчнр!*

б) *– Күндтә радиосоңсачнр, хальмг радио эврә программан цааранднь давулҗңана.*

Залу улс нег-негән яһж дууддгин тускар умштн.

а) *– Нә, таньлдый, залус. Мини нерн Михаил, – гиҗң эн келв.*
б) *– Залус, хатрулн йовья, – гиҗң келәд, Һәрә босн ишкәд хатрад һарв.*

Кезәнә эгл улс баячудыг, нойдуд-зәәсңгүдиг йозурдж нерәрнь дууддг уга бәәсмн. Шишлң үгмүд олзлдг бәәж.

а) *– Нойна зергәс, мадн тана сөөвңгүдвидн, таньҗңахшийт? – гив.*

б) *– Хаана зергәс, би хәрәд уха ухалнав, – болҗң өвгн сурна.*

в) *– Алдр хан, тана зергәс! Тентл баатр эңкр орн-нутган харсхдан өдр, сө уга белмб!– гиҗң андһар өгв.*

г) *Өвгн хаанад ирәд чөклҗң сууһад, келнә:*
– Хаана зергәс, гемим тәвтн!

Амн үгин үүдәврмүдт, баатрлг дуулврт харһдг дуудвр бас өвәрц, ончта болдмн.

а) *– Ах нойн баав, амр тиньгр ирвт? – гиҗң сурв.*

б) *– Алдр зерг, түрд гитн,- гиҗң бәәнә /Ж/.*

в) *– Алдр нойн ах, нама авч одыт! – гив /Ж/.*

г) *Өмнәснь нарн-сар болсн сәәхн күүкн*
Алтн җолаһан
Зөв эргүлҗ ирәд,
Зүн дөрәднь мөргәд:
Ах нойн баав, мендлий, золһий! - гив /Ж/.

ТАНЬДГ КҮҮҺӘН ДУУДЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
Бадм, Бадма!	Элгн-садан, үүрән, таньлан, насарн цацу улсиг тиигҗ дууддмн
Бадм минь!	Эврәннь үрдүдән, ачнр-зеенрән, дурта күүһән тиигҗ дууддмн
Цаһан, сәәхн иньг минь!	Эңкр үр-нәәждән, дурта иньгтән нерәдсн дуудвр
Бадма Цебекович!	Керг-үүлин хәрлцәнд нурһлҗ нерн-усарнь дууддмн
Пүрвә ах!	Наста, күндтә элгн-садан һольшг кевәр дууддмн
Үүрмүд!	Өөрхн үүрмүдтән нерәдсн дуудвр
Манахс!, Мана күн! Баһ залу, баахн залу!	Таньдг күүһән, эврә улсан, баахн наста залуг, көвүг күүндврин авц олзлҗ иим кевәр дууддмн
Ах, аха!	Бийәсн ах таньлдан, ахтан, өөрхн элгн-саднддан нерәдсн дуудвр

Баав, дəəдə, аак, ээж, аав	Эк-эцкəн бүл болһнд тал-талданар дууддмн
Авһ, һаһа	Эцкиннь ахиг, эгчинь тиигҗ дууддмн
Наһцх, наһц эгч	Экиннь ах-дүүһинь, эгчинь
Багш	Багшан сурһульчнрнь тиигҗ дуудмн
Үр Боктаев!	Хуучрсн дуудвр, урднь керг-үүлин хəрлцəнд олзлгддг билə

Хальмг һольшг келлһнд таньдг күүһəн дуудхларн, нурһлҗ нерəрнь дууддг йоста. Керг-үүлин хəрлцəнд нерн болн өвкин нерəрнь дууддг.

а) *– Арһулдҗа, Бадма Цебекович! Чи шинəс Америк секҗəнəв гиҗ бичə сан, – гиҗ Дава Басангович келв.*

б) *Хур нигтрəд ирв. Анна Ивановна, көвүд, күүкд даарад царцх гиҗ əəһəд, бригадирт келв:*

– Валя, көдлмш эндр иигəд болтха.

– Анна Ивановна, эк тəрх баахн һазр үлдв. Түүгəн дуусчкад, тегəд хəрхмн, - гиҗ Валя зөвшəрсн уга.

в) *– Тана бодвр, Басң Церенович, дигтə минилə ирлцҗ бəəнə.*

– Чи, Нимə Нармаевич, бас тиигҗ санҗанчи?..

Урд цагт нерн-усн эс гиҗ нерн деернь «үр» гидг үг немəд дуудвр тогтадг билə.

а) *– Үр Боктаев, танас кен мөрн терг өцклдүр сурҗ авла... – гиҗ мөшкəч сурв.*

б) *– Үр Будаев, комсомолын комитет болхд келсн үгəн бичə март! – гиҗ көвүнд Валя Лаврова урднь келсн үгинь сергəв.*

«Үр Будаев» гисн Валян шишлң дун Бориг басад, зүркинь хорсхаһад оркв.

в) *Түүг үзəд, Кулаковин чееҗ, агчмин хоорнд уурар дүүрəд, тедүкнд йовсн бригадир тал хəəкрв:*

– Үр Бадмаев, наарлч!

г) *– Үр Боктаев, Лавгаев Кортк, дәкәд одак хойр бичкн көвү дуудулчктн, - гиһәд заквр өгв.*

– Та, үр мөшкәч, Манҗин Кузьмаг бас дуудулх болвзат, - гиҗ Уташ Гахаевич сурв.

Өдгә цагт хатярар олзлгддг, эс гиҗ орс келнәс орчулгдсн дуудврмудта үлгүрмүд умштн.

а) *Манҗ ширә һатцас колхозин ахлачд ханлтан өргв:*
– Тарха ах, тана иткснн даальврт икәр ханҗанав.

б) *– Менд, баһ залу! Деегшән һарад су, – гиҗ Дава Басангович келв.*

в) *– Не, мана күн, юмн болх бәәдлтәй? – гиҗ Коля иньгәсн сурв.*

г) *– Нә, залус, школыг альд бәрсн сән болх? – гиҗ ахлач аашх машид тал хәләҗ келв.*

Олн әмтиг дуудхларн, хальмгуд шишлң «манахс» гидг дуудвр олзлна. Бас чигн «үүрмүд, иньгүд, нәәҗнр» гидг үгмүд даңгин олзлгдна.

а) *– Не, манахс, түүмрин аюлан диилсн, ода гесндән өлг авх кергтә, – гиҗ колхозин ахлач келҗәнә.*

б) *– Манахс ортн, хотан уухмн, - гиҗ авһ мадниг дуудв.*

в) *Дежурн көвүн күүкн хойрин эрлһн тус эс болхла, Анна Ивановна, эврәннь чинрән олзлад, хойр һаран деғц өргәд, сурһульчнриг хөрҗ сурв:*

– Үүрмүд, невчк номьртн. Мана замнр таднд нег ик сән зәңг соңсххар бәәнә...

Багшин «үүрмүд» гиҗ келсн үг, дежурнмудын соңсххар бәәх зәңг көвүд, күүкдин шуугаг даруньзогсав.

г) *– Эй, баһчуд, наартн, дөң болтн, - гиҗ бригадир дуудв.*

д) *– Манахс, тиигәд одад, һазринь хәләхмн, - болҗ Харцх селвг өгв.*

Эк-эцкән, өөрхн элгн-садан шишлң үгмүдәр дууддмн. Тиигчкәд эк-эцкән өрк-бүл болһнд тал-талданар дууддмн.

а) *– Баав, та одхм болвзат, – гиҗ эвлүн дууһар Манҗ экдән келв.*

б) *– Дәәдә, тер Уйһн гидг көвүн хөөнь яһҗ гицхәнә? – гиҗ күүкн эцкәсн сурв.*

в) *– Аак, яһвчи, арһснас ирвчи? – гиҗ күүкн экинь өвр деер һарад суув.*

г) *Эцкән өөрдәд ирхлә, көвүн сурв:*
– Баажҗа, таниг баав юңгад дуудсн бәәҗ?

д) *– Ханжҗанав, аак. Тиигҗ келхичн медләв, – гиһәд күүкн өндәһәд экән үмсв.*

е) *Аав һазаһас орҗ ирәд, нүүрән арчн бәәҗ, Бовлдана зурҗаһад стол деер үлдәсн зургуд хәләһәд, негинь авад, таалтаһар толһаһан гекәд, таасҗ келв:*
– Мини зеекәд билг бәәнә.
– Та, баажҗа, Бовлданиг чирәднь чигн, чирә далд чигн магтад бәәҗ, деегүр сана дасхад, үрән гиҗҗәнәт, - болҗ Ноһала эцкән гемшәв.

ж) *– Пө, Арслң... ааван ирсн бийнь, һарч ирҗ эс мендлнәч, - болҗ көгшә цухл аңхрв.*
– Наһц аав, мендвт, - гиҗ келәд, Арслң Аавас сурв: - Та, аав, намаг юңгад баснат?

Кен дүүһән, иньгән тевчәд, эрклүләд, шишлң «минь, хәәмнь» гидг хүвс олзлад дууддмн. Иим хүвс бас чигн эк-эцкән дуудхларн олзлдмн.

а) *– Шиндә, сәәхн иньг минь, бичә ә.*

б) *– О, Инҗр минь, намаг тиим юмнд хараҗ болдв?*

в) *– Буйн болх, Деля минь, әмтнә хоорнд бичә орлцич.*

г) *– О, баав минь, Дорҗин Бораһас бийим гетлгтн!..– гиҗ Бадм хәәкрв.*

Зәрмдән, нурһлҗ керг-үүлин хәрлцәнд нерәрнь дуудлго, эрдминнь нерәдлһәр дууддмн. Эн йовдл өдгә цагт өргнәр келн-улсин багмудта школмудт, бичкдүдин садмудт харһна. Бичкдүд эврәнь багшан нерәрнь дуудлго «багш» гиҗ дуудна. Цуг наадк эрдмин нерәдлһс хатярар олзлгдна.

а) *Манжҗиг үзчкәд, Натра Нәәмн тосад гүүҗ ирв.*
– Багш, таниг клубд эс ирхлә, бидн некәд һарлавидн.

б) *– Та энүгән саахнда чигн келләт, ах механик, – болҗ Церн келв.*

в) *– Үнәр келҗәнт, эмч? – гиҗ Байрта эмчин һарас татв. - Кергтә эм Элстәс, Москваһас хәәхмн болвза?*

Баатрлг дуулврт эзн богд Жаӊһран дуудхларн, баатрмуд нурһлж *Алдр, Алдр зерг* эс гиж *Алдр богд Жаӊһр* гиж дуудна.

а) *– Алдр зерг, түрд гитн, - гиж бәәнә.*

б) *Жаӊһрт күрәд: – Алдр, тана хәәгсн күн манад бәәнә, - гиж өвгн келв.*

в) *– Алдр богд Жаӊһр, бууж хәәрн болтн – гив.*

Цуг наадк баатрмуд Жаӊһрла әдл цугтан нойдуд, зәәсӊгүд, тегәд эгл улс эдниг бас күндләд, *Ах, Ах нойн баав* гиж дуудна.

а) *– Ах нойн баав, таниг, иртн гилә хан күүкн.*

б) *– Алдр нойн ах, нама авч одыт! – гив.*

в) *– Эӊкр ах Санл, танд зөвән келхәр ирләв, – гиж күүкн келв.*

«Жаӊһрин» текстд баатр болһнд салу-салуднь зөрүлсн дуудврмудта зәӊгс йир элвг. Учр юмб гихлә, эпическ дуудвр, онданар вокатив, кел нәәрүллһнә онц чинр зүүж, хоор-хоорндан кев-кецәрн болн күцәжәх үүләрн йилһрнә. Эпическ дуудврта зәӊгсин кев-янзин һол шинжнь цугтан олн зүсн давтлһнд сүүрлж тогтагдна. Үгин болн грамматикин давтл ниилж негдәд, нег бүкл зәӊг, эс гиж негнәс үлү зәӊг бүрдәнә /Пюрбеев 2004: 82/.

а) *Зун оран зогсам зөргтә Хоӊһр минь!*
Зурһан оран эвдм чидлтә Хоӊһр минь!
Тавн оран һатлм таӊгсг Хоӊһр минь!
Таж Бумбин орни нарн Хоӊһр минь! /Ж/.

б) *Одн мет Жаӊһр минь!*
Җиндмн эрдни мет
Алтн арагнис,
Ава Гернзл хатн минь!
Әмн мет арвн хойр зурһан миӊһн баатр минь!
Әмд җиндманин өршәләр
Амр сәәхн бәәтн! /Ж/.

Дуудврин хань тогтацд үрглжд магтлгч цәәлһлтс олар харһна. Баатр болһн эврә магталта болна. Энүнд шүлгин түрүн нәәмн мөрнь эпическ дуудвр болна. Дуудвр болһнднь Хоӊһриг зурглж үзүлжәх: хурдн цаһан итлг, Алта дунд бахн, түүкә улан чон, нарн улан дегдәмл гисн даӊгин Хоӊһриг дахдг магтсн цәәлһлтс орж.

Номһар буулигсн хурдн цаһан итлг минь,
Алта дунд алтн бахн минь,
Ногтта һәрдин көвүн минь,
Нойн Улан Хоңһр минь,
Түрк дәәнд төмр җидин үзүр минь,
Түмн хөөнд довтлдг түүкә улан чон минь,
Бөөргин туулан бөгшлһ минь,
Бүргд шовуни шүүрлһн минь,
Бүгдин һанц нарн улан дегдәмл минь,
Алдр Маңһс хаани нутгт
Чамаһан һанцараг яһҗ таливхви?/Ж/.

«ЧИ» БОЛН «ТА» ДУУДВРМУДЫН ТУСКАР

Үлгүр	Олзллһн
Та, (- тн), (- т)	1. Эк-эцкән, кен ахан; 2. бийәсн ах улсиг; 3. таньдго улсиг; 4. керг-үүлин хәрлцәнд.
Чи, (-чн), (-ч)	1. Күүкдән; 2. өөрхн улсан; 3. үр-иньгүдән

«Та» гисн дуудврла залһлдата кезәңк хальмг үлгүр тодлҗ автн. Эн үлгүриг кезә чигн мартхмн биш болҗана. Бас чигн күндллһнә авъясла залһлдата үлгүрмүд олҗ авад чеежәр дастн.

Та гисн таалсн мет, чи гисн чичсн мет.

Кезәңк авъясар хальмгуд эврәннь эк-эцкән, элгн-садан, авалян, кен ахан күндләд, эрк биш «Та» гиҗ дууддг бәәҗ. Иим үлгүрмүд хальмг бичәчнрин үүдәврмүдт үзҗ болхмн.

а) *Насан авсн эмгнә бийнь өвгән «чи» гиҗ келдм биш, «Та» эс гиҗ «өвгән» гиҗ, эвтнь дарҗ келдмн. Авалян, ах-дүүһинь нерәрнь йозурдҗ келдго, терл «Та» гиҗ келдг* /Муутян И. «Өвкнрин үлдәснәс»/.

б) *Бадм талын улсиг «чи» гиҗ келҗ чадхш. Зәрмдән, бийәсн дү көвүдиг «Та» гиҗ келәд, наадн болна. Тернь бас учрта. Дәәнә өмн теднәхн ах-дүүһәрн өнр билә, икчүдән икәр күндлдг, тевчдг билә. Бадмин аавиг һазаһас орад ирхлә,*

дөрвн бернь заквр өгсн мет, дегц босад, өвгиг суутл зогсад бәәдг билә. Эднә бичкдүд, икчүднь биш, нам тедн хоорндан нег-негән «Та» гидг билә. Аавнь өңгрв. Һурвн бернь ик хадминнь өмн босдг болв. Дән эклв. Ахнр-дүүнр дәәнд мордҗ одв, алгддгнь – алгдв, зәңг уга геедрдгнь – зәңг уга геедрв. Һурвн, дөрвн берд хадмлдг чигн, шүтдг чигн күн үлдсн уга. Болв кениг чигн «Та» гидг йосн эднә бүлд, көвүнә заңд үлдв /Балакан А. «Алтн Бумб»/.

в) *– Нә, би йовхар шиидҗ оркув, Та кезә йов гиҗәнәт? – гиҗ Басң экәсн сурв* /Басңга Б. «Бумбин орн»/.

г) *– Баава, баава, Та намаг соңсҗанта? – гиҗ Тарха экән дуудв* /Балакан А. «Алтн Бумб»/.

д) *– Ээҗ, ю келҗ бәәхм-та, – гиҗ келәд, Бульн менрәд улаһад бәәв* /Басңга Б. «Бумбин орн»/.

е) *– Баав, танас биш күн, Киштәг орулх билә. Та, Та... – гиҗ Бадм эк талан хәләҗ, үгән цааранднь келҗ чадсн уга* /Балакан А. «Алтн бумб»/.

«Та» эс гиҗ «чи» дуудврмуд таньдг эс гиҗ таньдго күүнлә болҗах күүндврлә залһлдата. Меддго, шинкән үзҗәх күүг «Та» гиҗ дууддг, «чи» гисн дуудвр өөрхн улс дунд олзлгддг.

а) *– Үр күүктәһән ирсчн йир сән болв. Эс гиҗ чи һанцардад бәәх биләч, - гиһәд минь эн саамд Гернзлиг «чи» гиһәд Бата сүүвдәд ормднь суулһв.*

Гернзл чирәһән һариннь нурһар халхлад эс медгчәр, мусг гиҗ инәв.

«Мууха юмб, айстан энүг «чи» гиһәд оркв билтәл. «Чи гисн – чичсн мет, та гисн – таалсн әдл» гиҗ хальмг улс келдг билә. Шин таньлдсн, багш болсн күүг «чи» гиһәд орксн әрвҗ уга модьрун үг болад одв, яһв?» – гиҗ Бата дотран түңшв. Гернзлд болхла Батан келсн «чи» гисн үг цань уга таалмҗта эңкр үг болҗ медгдв. «Чи» гисн үг чирә хаһрад нег-негән таняд өөрхн үр, иньг болад ирсн цагт келгдҗ одна. Бата икрхг уга күлцңгү күн болад намаг өөрхн үр, иньг гиҗ санад келҗәнә, нам тернь сән», – гиҗ Гернзл санв /Эрнҗәнә К. «Һалан хадһл»/.

б) *– Ах зоотехник уга тавн сарин туршарт үкҗәнәв. Көдлмш күзүцә. Маңһдурас авн көдлмшләрн таньлдхч, – гиҗ совхозин директор түрүн үгәсн авн «чи» гиҗ келснь Сергейд йир таасгдв* /Бадмин А. «Усна экн булг»/.

в) *– Ферм орҗ йовнчи? – болад, Церн «Та» гидгән уурв. Им хәрг дүрстә күүкиг «Та» гиһәд, юуһинь өңгәр башрдулад бәәхви, гиҗ эн санв* /Инҗин Л. «Ольдан күүкн»/.

г) *Урднь «Ока Иванович», «Та» гиһәд һульдрҗасн Дубяга, «һазр» гиснә хөөн «чи», «Ока» гидгт орснд һундад биш, герин эзнә сүүлин үгмүдәс Городовиков*

уурлад, столын өнцгт түшәд босхла, түүнә бор өрмгинь өвр секгдәд, көкрңгү өңгтә мундиринь өрчд «Шунмһа төләдән», «Мергн хадг төләдән» гидг хойр медаль гилв-далв гиһәд одв /Балакан А. «Буурл теегт»/.

«Та» эс гиж «чи» дуудвр хальмг келнд керг-үүлин хәрлцәнлә залһлдата. Йирин хәрлцәнд «чи» гиж нег-негән дууддг улс көдлмшин сүүрт «Та» гиж келнә.

а) *– Кен эклхмб? – болж Бамб Федор Иванович тал хәләв.*
– Та эклхговт. Та келтн – гиж Алексеев келв /Доржин Б. Чик хаалһ/.

б) *– Танла би цааранднь көдлж чадш угав. Мел иим амр юмн медгдхший? – гиж тернь, урднь Сергейиг нерәрнь келдг, «чи» гидг бәәсн болхла, ода мел «Та» гиһәд давтад бәәнә* /Бадмин А. Усна экн булг/.

«Та» эс гиж «чи» дуудвр хальмг баатрлг дуулврт олар харһна. Эннь юңгад гихлә, негдвәр, хальмг авъясар өрк-бүл дотр кен ахан күндлж, «Та» гиж келцхәнә, хойрдвар болхла, баатр болһн йирин күн биш, мел цугтан нойн-зәәсң, тегәд тиим улсиг күндләд бас «Та» гиж дууддмн.

а) *– Әрүн шагшвдта эм, ээж, таниг һурв алхсла, һарх! – гиһәд бәәнә /Ж/.*

б) *– Та, залу баһ дүүвр цагтан, Замбл хаана Зандн Герл күүкнд шиилләд морддган меднт? – гиж күүкн Хоңһрас сурн бәәнә /Ж/.*

в) *Хоңһрин көвүн Хошун Улан келн бәәнә: – Һазак нәәмн миңһн кааднь Хар Жильһн, та ортн. Дотад нәәмн миңһн кааднь Алтн Шарһиг көтләд, Агсг Уланар ортн, Аля Шонхр, Та /Ж/.*

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Таньдго күүнәс юм сурхларн, ямаран дуудврин үгмүд олзлхмб? Үлгүрлхд:

1. бичкн күүкдәс неринь сурсн цагт; 2. арв һарсн наста көвүнәс, күүкнәс, кергтә тойгта гер альд бәәнә гиж; 3. оютнрас, декана кабинет альд бәәнә гиж; 4. залу күүнәс, яһж Хониновин нертә уульнцд күрхмб гиж; 5. базрт, мах хулдҗах күүкд күүнәс махн кедү болна гиж; 6. багшиг, деканатур дуудҗана гиж; 7. подъездин өөр суусн эмгн өвгн хойриг яһж дуудж кергтә патьрин тускар соньмсхмн.

2. Та хург эклҗәнәт. Тана өмн ... бәәнә. Ямаран дуудвр олзлхмб?

1. Конференцд орлцачнр;
2. государственн комиссин һардач болн гешүд;
3. оютнр;

4. сурһульчнр;
5. садт орҗах бичкдүд;
6. хам-хоша бәәх улс;
7. танла хамдан көдлҗәх улс.

3. Иим дуудврин үгмүд кенд нерәдгднә?

1. Җирһл минь, чи ода сул бәәнч?
2. Җирһл, үдин хотан альд эдлхвч?
3. Җирһл Доржиевна, танла ода күүндж болхий?
4. Җирһл, удл уга мана тал күрәд иртн.
5. Манахс, кинод одхм болвза?
6. Күндтә Дорж Санджиевич, эн-тер уга ирвт?
7. Көгшә, нааран суутн.

4. Нанд җиңнүлчк гиҗ та ... сурҗанат.

1. Эврәннь өөрхн үүрән;
2. насарн цацу таньлан;
3. тана эк-эцкин үүриг;
4. деканатын көдләчнриг.

5. Та ... бичг бичхәр бәәнәт. Ямаран дуудвр олзлҗ бичгән эклхмб?

1. Эк-эцкдән; 2. дү көвүндән, дү күүкндән; 3. үүртән; 4. сәәнәр меддг багштан; 5. университетин газетин редакторт; 6. танла хам-хоша бәәдг медәтә, наста өвгнд; 7. талдан балһснд бәәдг таньлдан.

6. Та телефоһар җиңнүлҗәнәт. Хәрү өгхлә, ямаран дуудвр олзлҗ күүндврән эклхмб?

1. Эврәннь үүртән җиңнүлсн цагт; 2. медәтә багштан җиңнүлсн цагт; 3. сәәнәр меддго таньлдан; 4. деканатд җиңнүлсн цагт.

7. Дор өггдсн Балакан Алексеин «Буурл теегт» гидг романас авсн тасрхас умштн. Күүндвр больниг шинҗләд, дуудврар дамҗад, күүндҗәх дүрмүдин тускар келтн.

1. – Чи хамаһас ирвчи?
– Эльмт күүтрәс, - гиҗ шин ирсн көвүн цәәлһв.
– Нернчн кемб?
– Ааку.
– Шаһа нааднчи?
– Наадна. Зуг нанд бийлэм шаһас чигн, цах чигн уга, - болҗ Ааку һундрхв. Иткүлхин төлә келв: – Гертм шаһас дала.

2. – Та, Пантус-көгшә, цагтан эврән станичн атаман бәәсн, эн үүлиг ямаран даавртаһинь сәәнәр меднәт, - гиҗ Николаев холас эклв.

– Меднәв, зуг чи, Сәәхә, шиңкән хазг ишкдлән эклҗәх көвүг хаҗһрар засглҗанач…

– Болв би, көгшә, заквран сольҗ чадшгов. Тана худ көвүн һурвн долан хонгтан парвляна пол уһах зөвтә.

3. – Городовиков, кедү пуд церд идсән кел! – гиҗ урядник Куличкин хәәкрв.

– Тана зергәс, би церд идхәр дурм икәр күрсн бийнь, шаңһа казарм эвдҗ болшго гиҗ тоолад, нам келәнчн күргсн уга биләв! – болҗ Ока, талт-мулт келәрн хахн-цахн нег кииһәр хәрү өгв.

4. – Күүкн, нерчн кемб? – гиҗ Ока сурна.
– Занда.
– Тииклә би чамаг таньнав.
– Хамаһас?
– Намаг хазг цергт морджахд, чи Ик Буурлд бәәләч.
– Би чамаг таньхшив, медхшив, - гиҗ күүкн хәрүднь цеңнҗ инәнә.
– Медх зөвтәч, - болҗ Ока цәәлһнә. – Нанур хәләһәд җөөлнәр инәләч.
– Эндүрҗәнәч, теегин хазг көвүн. – Күүкн иигҗ келчкәд, һарад зулна.

8. Дор өггдсн текст умшад, күүндврт хүврәтн.

Нег баһ наста көвүн, хәләһәд бәәхнь оютн, маршрутн автобуст орад, өөрән суусн дунд наста күүкд күүнәс, автобус «Алладин» гидг делгүрт күрхий, гиҗ сурв. Күүкд күн меджәхшв гихлә, мөңг цуглулҗах залу хөрн зурһадгч тойгта автобуст сууһад күрхч гив. Көвүн ханлтын үгән келәд, дарук зогсалд буухан медүлв.

9. Дор өггдсн күүндвр умшад, тууҗлгч текстд хүврәтн.

1. – Һаһа, иим соньн зер-земш альдас хулдҗ аввт?
– Һурвдгч микрорайона базрт.
– Та даңгин тер базрт хулд кедвт?
– Э, тиигчкәд эн базрт һанцхн зер-земш биш, темсн чигн, заһсн чигн бәәнә.
– Зер-земшин, темснә үннь ямаран болна?
– Цутхлңгд бәәсн базрас болн делгүрмүдәс невчк кимд.

2. – Гемән сурҗанав, хойрдгч давхрт нүүҗ болхий?
– Уга, эн давхрт ода деерән нег чигн сул орм уга.
– Хойр зун дөрвдгч хора сулдсн угай?
– Уга, түлкүрән өгәд уга.
– Буйн болтха, нег юмн сулдхла, нанд зәңглчкит.

10. Хавсрлтд бәәх дуудврмудас кергтәһинь шүүҗ авад бичтн.

1. Делгүрт хулдач баһ наста көвүнәс сурҗана:
– …(Үр минь, Көвүн, Тана зергәс), ю хулдҗ авхар бәәнт?

2. Багшнрин хургт.
– …(Күндтә багшнр, Үүрмүд, Манахс), хурган эклҗәнәвидн.

3. Радион диктор эврәннь программан экләд:
– …(Күндтә радиосоңсачнр, Эркн күндтә радиосоңсачнр, Күндтә үүрмүд), эндрк программан концертәр эклҗәнәвидн.

4. Медәтә эмгн сурһульч көвүнәс сурҗана:
– …(Баһчуд, Үүрмүд, Кукн), кичәлчн төгсв?
– Төгсв, (Ээж, Көгшә, Эгч).
– Мини ачм яһсмб, ода күртл?

5. Кафедрин лаборант кафедрин һардачд:
– …(Манджиев, Үр Манджиев, Санл Санджиевич), таниг директор дуудулҗана.

6. Багш оютниг дууджана:
– …(Санджиев, Күндтә оютн, Мингиян)!
– …(Нә, ә, Соңсчанав, Петр Михайлович).

11. Өггдҗәх төрмүдәр ахр күүндвр тогтатн. Күүндвртән дуудвр олзлтн.

1. Негдгч курсин оютн таньдго ах курсин оютнас кичәлмүдин хуварлтын тускар цәәлһвр сурхар бәәнә. 2. Баахн наста күүкд күн хам-хоша бәәх эмгнәс маңһдур күртл керчм өдмг сурҗана. 3. Хот уудг хорад оютн хот белддг күүкд күүнәс менюһин тускар сурҗана. 4. Баһ наста көвүн таасгдсн күүкнлә таньлдхар бәәнә.

2. МЕНДЛЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
Менд (-вт)!	Даңгин, өдр болһн олзлгддг мендллһн
Менд бәәнт! Менд-амулң бәәнт (бәәцхәнт)! Менд йовнт! Сән бәәнт! Сән йовнт! Амр менд бәәнт!	Нурһлж наста улсла мендлхләрн олзлдмн, медәтә улс хоорндан иим үгәр нег-негнәнь менд сурцхана
Амр тавта бәәнт! Амр тавар!	Нурһлж амн үгин үүдәврмүдт өргнәр харһдг үгмүд
Мендвт! Үвләс сән һарвта?	Цаһан сарин байрин өдрмүдт иим кевәр мендлдмн

МЕНДИН ҮГ ДАХЖ КЕЛГДДГ ҮГМҮД

Ямаран бәәнт?	Мендин үгин хөөн олзлгддг сурвр
Сән хонвт? Яһж хонвт? Сәәхн зүүд зүүдлвт?	Өрүһәр, мендлснә хөөн олзлгддг сурвр
Бийтн ямаран? Эн-тер уга бәәнт? Күүкд-шуухдтн ямаран? Соньн юмн бәәнү? Шин юмн соңсгдну?	Хая-хая харһдг улс мендлснә хөөн олзлдмн

МЕНДИН ҮГИН ХӘРҮ

Гем уга, эн-тер уга. Му бишәр. Сән, йир сән. Хуучарн, тер кевәрн.	Хальмг авъясар улст бәәдл-җирһлиннь тускар хәрү өгхләрн, һундлан үзүлдм биш

Менд сурлһн, менддлһн «Та» гисн дуудврла бат залһлдата. Бийәсн ах күүнлә мендлхләрн, керг-үүлдврин хәрлцәнд чигн тиим менддлһн олзлгдх зөвтә. «Та» гисн дуудврла залһлдата менд сурлһна диалог умштн. Юн учрар тиигҗ мендлҗәхинь цәәлһтн.

а) *– Манҗ, мендвт, - гиҗ соңсад, багш хәрү эргв.*
– Мендвт, мендвт, күүкд, - гиҗ келәд, Бадмин Манҗ суусн ормасн босв.

б) *– Мендвт, Улан Алгаевич! – гиҗ күүкд дундас негнь келв.*
– Тадн чигн мендвт, күүкд, - гиҗ Улан Алгаевич хәрү өгв.

в) *– Мендвт, күүкд, - деканатын үүдн секгдәд, декан Леонид Васильевич күүкдүр өөрдәд келв. – Яһҗ амрвт?*
– Мендвт, Леонид Васильевич, ханҗанавидн, йир сән, - һурвулн нег дууһар хәрү өгв.

г) *Эн саамла Анна Ивановна Валя хойр колхозин ахлачур өөрдв.*
– Николай Петрович, мендвт! – болҗ биологин багш мендлхлә, Кулаков, өмнәснь тосад, һаран суңһв.
– Мендвт, Анна Ивановна. Чамд, Валя, бригадир күүнд, онц халун менд! Ханҗанав.

Нег-негән сәәнәр меддг, өөрхн улс, үр-нәәҗнр «Та» дуудвр олзллго «чи» гиҗ келдмн. «Чи» гисн дуудврла залһлдата менд сурлһна диалог умштн. Кезә, ямаран цагт, кен тиигҗ мендлнә?

а) *– Бадм, менд! Хамаһас ирвчи? – болҗ залус, көвүд сурв.*
– Мендвт, ахнр! – гиҗ Бадм хәрү өгв.

б) *– Менд бәәнч! Бәәнә менд! – гисн Нимә Эрнцн хойрин дун соңсгдв.*

Менд сурсна хөөн олн зүсн соньн сурврмуд тәвгднә. Тернь бас учрта. Кезәнә хальмг улс кеер, нег хотнд зуг элгн-садарн бәәдг, тегәд эс медсн, таньдго күүнлә харһхларн олн зүсн сурвр тәвәд, шин зәңгсәр соньмсдг бәәҗ. Тегәд, юуна тускар сурҗ болх? Ямаран хәрү тәвхмн. Юңгад тиим хәрү өгдмн?

а) *– Менд бәәнт!*

– Бәәнә. Танахн чигн бәәсәрн цуһар менд болхговт!

– Менд... Йовсн һазр-уснтн цуһар үүмән-үргән уга тогтун болхгов!

б) *– Менд бәәнт! Кесн көдлмштн кемтг уга болтха, - гиҗ ик миркисн хар залу шилләд уга терзәр шаһав.*

– Бәәнә. Танахн чигн цуһар менд, - гиҗ Долан босад келв.

в) *– Мендвт, Пантус, - болҗ Хәби мендлв. – Та чигн эн хату үвләс то бүтн, толһа менд һарсн болхт?*

– Мендвт, Хәби, эрүл-дорул, маңна тиньгр йовнт?

г) *– Юрий Николаевич, сән йовҗ ирвт? – гиҗ биологин багш мендин хөөн школын директорас сурв.*

– Сән, - болҗ Афанасьев хәрү өгв, - байрта зәңг авч ирүв.

д) *– Харцх, мендвт! – гиҗ, хөөчиг ирхлә, ахлач һаринь атхҗ мендлв. – Сән бәәнт?*

– Мендвт, мендвт, Басң. Сән бәәнә. Зуг худгин усн хөөнд күрл уга бәәнә, - болҗ, Харцх мендлҗ хәрү өгв.

е) *Зуг җил үлү цагин эргцд энүг үзәд угадан, ах күн өкәрләд, хойр һаран алдлад, теврәд авв.*

– Уй, Борлг, менд, хәәмнь минь!

– Мендвт, Басңг! Бийтн сән бәәнт?

– Менд-менд хәәмнь. Иигәд-тиигәд бәәнәвидн. Бийм му бишл.

– Илья, Шура – эдн! Бергн?..

– Цуһар сән. Болсарн бәәнәвидн. Нә, көдлмшчн йир дала болхгов?

– Кецү! Давуһас даву!

– Нә, кергчн уралан девших болтха! Ухалад көдлмшән ке. Юм алдхн угач.

– Ханҗанав. Дөң кергтә болхла – олн тадн тал ирхүв.

– Ир, ир. Дөңнхвидн, - гиҗ Басңг келәд, Борлгин һаринь атхв.

Буурла Н. Ширгсн нульмсн.

Дор өггдсн үлгүрмүд умштн. Хальмг улсин мендлһн өдрин туршарт бас йилһрнә. Өрүһәр мендлхләрн үзсн зүүднәнь тускар соньмсдмн.

а) *– Мендвт! Яһҗ хонвт? Сәәхн зүүд зүүдлвт?*

б) *– Мендвт! Сән хонвт?*

в) *Герин эзн күүкд күн бас ормасн босв.*

– Әрлһ, Болха! Эн чини сурһмҗиг үктлән мартш угав. Нә, сән зүүд бәрҗ хонтн, ора болҗ одв, - гиһәд тер хойр һарлдв.

– Сән хонвт гиҗ келх кергтә. Өр цәәҗ йовна, - болад Болха ардаснь чаңһар келв.

г) *– Нина, яһсн эрт босҗахмчи? Ода бийнь эрт, эндр сән өрлә амрад кевт, - гиҗ орн деерәс эцкнь келҗәнә.*

– Сән хонвчи, папа? Чи амрад кевт, би хотан кесв. Мини нөр күрчәхш, - гиҗ күүкнь келв.

д) *Нанас нүдән дальтрулад, эс медсәр:*

– Бата, сән хонвт? – гиҗ сурв.

– Сән гихлә, бахмҗ болх, му гихлә, ө-һундл болх, тер хойрин хоорнд хавчгдад, теегин нег захд хонув, - гивүв.

Медәтә, күндтә улсла мендлхләрн нурһлҗ шишлң үгмүд орулад, «Та» гиҗ дуудад мендинь сурдмн. Яһҗ мендлдг тускар умштн.

а) *– Худ өвгн, менд-амулң йовҗ ирвт! – гиҗ көвүн мендлв.*

б) *– Менд йовҗ ирвт? – гиҗ һаран өгәд өвгнлә мендлв.*

Хальмгуд җилд нег дәкҗ өвәрцтәһәр нег-негнләһән мендлдг йоста. Эннь кезәв гихлә, Цаһан Сарин байрин өдрмүдт. Эн өдрт болн түүнә хөөн бүкл сардан шишлң үгмүд келҗ мендлдм. Энүнә тускар умштн.

а) *– Мендвт! Үвләс сән менд һарвта?*

– Һарв! Һарв!

б) *– Мендвт! Үвләс күүкд-шуухдтаһан, гертә-малтаһан менд амулң эн-тер уга һарвта?*

– Һарв! Та чигн өрк-бүләрн, элгн-садарн гем-шалтг угаһар һарсн болхговт?

Менд сурлһна үлгүрмүд амн үгин үүдәврмүдт, алдр дуулвр «Җаңһрт» чигн өргнәр харһна. Иим йовдлмудын тускар умштн.

а) *– Базг Улан Хоңһр, Амр тавта? – гиҗ мендлн суудг.*

б) *– Ах нойн баав, амр тиньгр ирвт? – гиҗ сурв.*

в) *– Олн үрдин йөрәләр учргсн, орн-нутгтан ээлтә Җаңһр минь, амр тавар!*

– Амр тавар! Дала Бумбин алдршхгсн, дун тууль хойрарн туургсн, дууч Хуучч, Амр тавар!

Дор өггдсн хойр шүлг умштн. Энүнә тускар юн гиҗ санҗанат?

Мендвт!

«Мендвт» гисн –
Мөңк күмни җирһлд,
Кезәнә Прометей әмтнд
Күргсн һал мет.

Җирһлд унтрш уга,
Җидд үкш уга,
Һалд шатш уга,
Һазрт таалта үг.

Альвн бичкн күүкд
Амлҗ келнд орхларн,
«Мендвт» гиҗ әмтнд
Маасхлзҗ һаран өгнә.

Көвүһән көгшн экнь
Кеерәс ирсн цагтнь
«Мендвчи» гиҗ өмнәснь
Мелмлзҗ седклән тальвна.

Хойр эңкр дурн
Хоорндан «Мендвчи!» болҗ,
Керкхн эрк зүркәрн
Күүндҗ нүр харна.

Эн үгәс үүртә
Эвин таньл уга
Алин зокалд болвчн
Айстнь сольлц уга.

(Саңһҗин Б.)

Мендин тускар

Харһсн цагтан уульнцд
Хажуһарм бичә һарич,
Мендән медлцл уга
Мел бичә һарич.

Кесгнь таньлдан иигҗ
Келсиг соңсҗ болхмн
Ямаран ухаһар тиигҗ
Яһад келцхәдг болхв?

Келсн күүнә ухаһинь
Кемр шинҗләд хәләхлә,
Бийән тер дорацулсн
Бишнь йирин лавта.

Мини ухад болхла,
Минь иим болна:
Күүг болн бийән
Кундлснә темдг тер.

Эврәнчн тер күн
Эвнь иршго ормд
Һанц кевтә, күүнд
Һаран хара өгшго.

Мендлсн угачн нанд
Мел йилһл уга, -
Иигҗ сандг улсас
Икл холаһар йовхмн.

Өөләд зәрмснь мендлхш –
Өөрдҗ күүнүр ирхш,
О-һундларн күүнәс
Өрән авч чадхш.

Арһта болхла, өөлсән
Ардан ухатань хайна,
Батар һар-һаран
Баһлцг күртл бәрлднә.

Мел тегәд сәәнәр
Мендин тускар ухалхла
Хәәгдсн хөөн – менд
Хәәртә сән таал. *(Байдын С.)*

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Мендлтн:

1. эврәннь үүрләһән; 2. багшлаһан; 3. медәтә таньллаһан; 4. өөрхн биш таньллаһан; 5. кичәлин өмн нег багин оютнрлаһан.

2. Дор өггдсн сурврмудт хәрү өгтн.

1. – Мендвт! Шин юмн бәәнү? Соньн зәңг соңсгдну?
   – …
2. – Мендвт! Таниг үзсндән байрлҗанав. Бийтн ямаран?
   – …
3. – Менд! Ямаран бәәнч?
   – …
4. – Мендвт! Гем-шалтг уга бәәнт?
   – …
5. – Мендвт! Яһҗ хонвт? Сәәхн зүүд зүүдлвт?
   – …

3. Дор өггдсн хәрүс умшад, сурврмудинь ухалҗ келтн.

1. – …
   – Менд-менд! Ханҗанав, гем уга.
2. – …
   – Мендвт! Йир сән. Та эврән ямаран бәәнәт?
3. – …
   – Мендвт! Гем уга. Иигәд-тиигәдл.
4. – …
   – Менд! Сән юмн уга. Шууврән цагтнь өгсн угав.

4. Кесгтән харһад уга .... үзхләрн ямаран сурвр тәвхмб, яһҗ мендлхмб?

1. Талдан балһснд сурһульд бәәх үүрән; 2. медәтә таньлан; 3. урднь тавн җилдән хамдан сурчасн көвүд-күүкдиг; 4. сурһулян төгсәснә хөөн үзәд уга багшлаһан; 5. урднь нег герт бәәсн хам-хоша дунд наста күүкд күүг.

5. Дор өггдсн төрмүдәр күүндвр тогтатн.

Багш багшин хорад амрлһна хөөн орҗ ирв; энүнлә мендлҗәхнь:

1. өөрхн үр күүкд күн; 2. медәтә багш күүкд күн; 3. ардаснь орҗ ирсн кафедрин һардач; 4. багшан ирсинь соньмсхар орҗ ирсн оютн.

6. Хавсрлтд бәәх мендлльнд кергтә үгмүд шүүҗ автн.

1. Һазаһас үүд цокад нег хар залу орад аашна:

– (Менд, Ямаран бәәнт, Менд бәнт цуһар)! – гиһәд орад ирв.

– (Танахн чигн цуг бәәсәрн мендвт, Гем уга, Менд-менд)! – гиһәд, буурл өвгн хәрү өгч мендлв.

2. Урднь кесгтән хамдан көдлҗ йовсн, кезәнәс авн нег-негән үзәд уга хойр залу күн харһҗана:

– Эрднь Петрович! Менд! (Альдас йовҗ йовнч, Кедү цагтан үзлцәд уга-видн, Ямаран бәәнәч)?

– …(Менд, Мендвт, Яһҗ хонвт), Дорҗ Уланович! (Базрас йовҗ йовнав, Кезәнәс авн чамла харһхар бәәләв, Гем уга йовнав).

3. Оютн кичәлдән дутад орҗ ирв:

– Орҗ болхий?

– Ортн.

– (Менд бәнт, Мендвт, Сән менд байрта бәнт), дутсндан гемән сурҗанав.

– (Менд, Мендвт, Менд ирвт), гем уга, ор шулуһар.

4. Цаһан сарин байрин өдрмүдт:

– (Менд, ямаран бәәнәч, Мендвт, бийтн ямаран, Үвләс менд һарвта)?

– (Гем уга бәәнәвидн, Һарв-һарв, тадн чигн күүкд-шуухдтаһан цуһар менд һарсн болхговт, Менд-менд, иигәд-тиигәд бәәнәвидн)!

7. Дор өггдсн текст умшад, хойр-һурвн вариант күүндвр тогтатн. Вариант больнд тал-талдан мендлль болн мендльнә хөөн келдг сурврмуд олзлтн.

Дорҗ Уланович пенсьтән һарсна хөөн маднла, эврәннь кафедрин багшнрла, хая-хая харһдг билә. Нег дәкҗ кафедрин хург төгсч йовсн цагт, эн арһул үүд цокад орҗ ирв. Түрүләд цуг мадна менд сурчкад, дәкәд кафедрин һардачла онц мендлв. Буруһан сурад, хург болсинь медсн угав гиһәд, хург төгстл сууһад күләхин зөвшәл сурв. Мини өөр сууһад, нанла һарасм мендләд, гертксм ямаран бәәхин тускар соньмсв. Хург төгсснә хөөн цуһар Дорҗ Улановичин өөр цуглрад, мендинь сурад, эрүл-дорул бәәхин тускар, ачнр-зеенриннь тускар соньмсцхав.

3. СУРЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
… болхий? Һарч болхий? Орҗ болхий? Сууҗ болхий? Келҗ болхий? Сурҗ болхий?	Ямаран болвчн үүл күцәхин өмн зөвшәл өгтн гиҗ иим сурврмуд тәвгддмн
Гемән сурҗанав, танас сурҗ болхий?	Таньдго күүнәс юм сурхларн, түрүләд гемән сурад, дәкәд зөвшәл сурхм болҗана
… эрҗәнәв. … сурҗанав.	Сурлһна үгд нурһлҗ олзлгддг үгмүд
Буйн болтха, …	Һольшг кевәр юм сурхар седхлә, шишлң үг олзлх кергтә
Кел (-хн) тн, буйн болтха. Кел (-и) т, буйн болтха.	Закгч шинҗин һольшг хувстә үүлдәгч сурлһна һоллгч үг болдмн

Һольшг кевәр юм сурхларн, хальмгуд нурһлҗ сурлһндан «Буйн болтха» гисн зүүцл үг эрк биш орулдмн. Эннь орс келнд бәәх «Пожалуйста» гисн хувлә әдл болҗана. Эн үгмүдиг күүндвртән орулҗ, энүнә тускар бичкдүдт келҗ, дасхҗ авхмн. Үлгүрмүд умштн.

а) *– Коля, буйн болтха, тиим үг бичә келтн, – гиҗ Гернзл сурв.*

б) *– Буйн болх, би келҗәсн үгән чиләчксв, – гиҗ Маргарита Николаевна сурв.*
в) *– Буйн болтха, орцхатн, таниг күләҗәнә, – гиҗ сегләтрин кабинетин үүд секв.*

Күүнәс һольшгар юм сурлһнд бас чигн нурһлҗ «сурҗанав, эрҗәнәв» гисн үгмүд даңгин келгддг йоста.

а) *– Хәрү суухитн эрҗәнәв, күүндврән чиләх кергтә,– гив.*

б) *– Бульн, би эрҗәнәв чамаг, күрәд ир, – болҗ Санл Бульниг үүднднь күргв.*

в) *– Күндтә Дава Басангович, хот белн, хувцан өмсхитн эрҗәнәв! – гиһәд Нина һазаһас орҗ ирв.*

г) *– Бадма Цебекович, таниг невчк арһул күүндхитн сурҗанав.*

Һольшг сурлһнд бас 2-гч нүүрин хүвс һол орм эзлнә.

а) *– Сурһульчнр, көдлмшән шулуһар чиләтн.*

б) *– Көдлмшчнр, тәрәнә көдлмшән эртәс эклтн.*

в) *– Оютнр, мана сурсиг күцәтн, манур дарунь ирҗәтн.*

г) *– Босха, нанд үг өглчн. Я, ях, ях! – гиһәд аав зүн сүвәһән бәрәд, ормасн босхар седв.*
– Гем уга, сууҗаһад келтн, - гиҗ Сергей зөв өгв.
– Сууһад ормасн келтн, - гиһәд эндәснь баһчуд дөңнв.

д) *– Сууһад хот эдлтн! – гиҗ Болха столур дуудв.*
Герт орҗ ирсн хөөн, хотынь уулго бәәҗ болшго, стол эргәд сууцхав.
– «Ундинь өгәд, учринь сур» гидг хальмг үлгүр бәәдмн. Ундан уусн болхла, учран келтн. Сөөни өрәллә ямаран кергтә ирләт? – гиҗ Болха хотынь уулһҗаһад сурҗана.

Эвләд, һольшг кевәр юм сурхларн бас чигн шишлң һольшглтин хүвс олзлхмн болҗана, үлгүрлхд «-хн, -тн» гидг хүвс.

а) *– Багш, дегтрән нааран өгхнтн.*

б) *– Та, ахлач, мана сурсиг күцәтн, манур дарунь ирҗәтн.*

в) *– Көдлмшән шулуһар чиләхнтн (чиләхнчн).*

г) *– Би ода хойр хө нембшв, та чигн хойр хө татхнтн.*

д) *– Айдтн, цә ууһад йовхнтн, – гиҗ инәмсклҗ эн келв.*

Бас чигн эн саамд «- и-т» гидг хүв олзлгдна.

а) *– Холас йовсн күүнд хот өгит.*

б) *– Та хургин тускар шулун зәңглит, цугтаднь күргҗ келит.*

в) *– Төрл, наарит, – гиһәд күүкн Басңгиг дуудв.*

г) *– Келх үгән илднь келчкит, Арвн Викторович, – гив.*

д) *– Ольда, өөркән хәләһич, – гинә.*

е) *– Зогсчаһит, би даранднь келҗ өгсв, – гиҗ Цаһан өөдән өрә хәләһәд, саналдҗ келв.*

Күүнәс юм эрҗ сурлһн амн үгин литературт болн баатрлг дуулврт өргнәр харһна гиҗ келхлә, хаҗһр болшго. Үлгүрмүд умштн.

а) *– Нанд орхнь чигн үлү арслң чиирг бәәнәлм, эднәс зархнтн, – гиҗ Санл уульн келв.*

б) *Хамг нутгарн хурад: – Мана хан көвүг хәәрлҗ тәвүлҗ өгтн! – гиҗ уульн сөгдн эрв.*

в) *– Ах нойн баав, идән, ундым бууҗ эдлит, – гиҗ күүкн дуудн эрв.*

г) *Арг Улан Хоңһр Арслңгин сәәхн*
Көк һалзан келн йовла: – Эвин сәәнәр эргич,
Элвг сәәнәр күцич,
Алдш угаһар шүүрүлич. . . /Ж/.

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Һольшг кевәр суртн:

1. үүрән, дегтр авч ир гиҗ; бичә ав гиҗ; 2. үүрән, ширә деерәс дегтрмүдән хура гиҗ; ширә деер бәәсн дегтрмүдиг бичә көндә гиҗ; 3. багшан, келврин тасрха орчулхд нөкд болтн гиҗ; багшан, эндр намаг самбрт бичә дуудтн гиҗ; 4. дүүһән, шам унтра гиҗ; бичә шам унтра, харңһурад уга гиҗ.

2. Һольшг кевәр сурҗ сүв-селвгән өгтн:

1. Үүртән, унтхиннь өмн һаза серг гиҗ; 2. оютнртан, өдр болһн хальмг келәр һардг радиосоңсхвр соңстн гиҗ; 3. гемнҗәх күүнд, өдр болһн үснд бал зуурад уутн гиҗ; 4. үүртән, энүнлә юн болв гиҗ.

3. Цегин ормд кергтә үгин нишлвр олзлтн, бас чигн үүлдәгчд кергтә һольшг сурлһна хүвс немтн.

1. …., намаг үгән чиләтлм бийдм харш боллго соңс(). 2. Босха, тиим цецн күн, нанд цәәлһҗ өг(), … . 3. Болха, …, мини танас сургчм, бичә бийәрм наад бәр(). 4. Иван Бадмаевич, … , намаг илгә().

4. Дор өггдсн төрмүдәр сурлһ тогтатн.

1. Талын орнас ирсн оютн эврәннь таньлан хальмг кел дасхд дөңг болхин тускар сурҗана. 2. Багшас көвүндән негдгч кичәләс сулдхх зөвшәл экнь сурҗана. 3. Оютн шүлгән барлхин зөвшәл редакцас авхар бәәнә. 4. Баһ наста күүкн эк-эцкдм дөңг бол гиҗ, үр күүкндән командировкас бичҗәнә.

5. Дор өггдсн зәңгс умштн. Эдн юуһарн йилһрнә. Тодрха кевәр цәәлһтн, эврә үлгүрмүд тогтатн.

Эк-эцкдән энүнә тускар бич.
Буйн болтха, энүнә тускар эк-эцкдән бичхнчн
Эк-эцкдән энүнә тускар бич гиҗ чамаг сурҗанав.
Эк-эцкдән энүнә тускар бичх болвзач.
Энүнә тускар эк-эцкдән бичхлә сән болх.

6. Дор өггдсн төрмүдәр күүндвр тогтатн.

1. Үүрмүднь Дееләг ду дуул гиҗ сурҗана, зуг эн түрүләд дуулхшв гиҗәһәд, дәкәд зөвшәлән өгнә.

2. Хойр көвүн күүнджәнә: негнь эн кинофильм бичә хәлә, му гиҗ келнә, на-адкнь эврән хәләҗ үзнәв гиҗ келнә.

3. Оютнр багшан бас немр кичәлмүд кетн гиҗ сурхла, тернь спецкурс болх гиҗ келнә.

7. Дор өггдсн хәрүс умшад, эднә сурлһинь бичтн.

1. Хамдан амрлһан давулхмн гисн үрврчн, эңкр дү күүкн минь, нанд йир тааста болв, зуг би энүг күцәхд маһд. Эк талан бас одҗ чадшгов кевтә. Көдлмштән йосндан даргдҗанав, невч сулдхларн эрк биш күрәд ирнәв.

2. Дуран өгч чамд нөкд болнав. Чини даалһврмуд күцәхд нанд йир тааста болна. Маңһдурк автобусар эрк биш илгәнәв.

8. Эн текст умшад, диалогд хүврәтн. Тал-талдан сурлһ олзлад, хойр-һурвн ва-риант тогтатн.

Оютнр кичәлин хөөн. Эдн хальмг келнә синтаксис гидг предметәр өггдҗәх курсин көдлмшин тускар күүнджәнә. Нег-негнәсн сүв-селвг сурҗ, алькнь сән болх гиҗ шуугллджана. Зәрмснь ах курсин оютнрас сурхмн гиҗ келцхәнә. Генткн тавдгч курст сурчах Бадм гидг көвүг эдн үзнә. Бадм эднд төр болһна тускар цәәлһҗ өгнә. Цаһан гидг күүкн ямаран төрәр бичхән меджәхш. Тиигхлә

оютнр кафедрт бәәх багшур одад сур гиҗ келнә. Багшнь бәәмҗин тускар бичтн гиҗ келәд, кергтә дегтрмүдин нерәдлһс өгнә.

9. Эн ахр келвр умштн. Ямаран кевәр, ямаран эв-арһ олзлҗ арат эрлһ тогтана? Бас ямаран һольшг келлһнә эдлврмүд эн текстд харһна?

Модн деер хур шовун суула. Арат энүнүр өөрдҗ ирәд келҗәнә:

- Менд, хур, иньг минь, дууһичн соңсчкад, чамд золһҗ ирүв.

- Зөвтә үгдчнь ханҗанав, - гиҗ хур келв. Арат мек һарһад, эс соңссн болад келҗәнә:

- Юн гинч? Соңсчахшв. Чи, хур, иньг минь, нааран һазрт бууһад, ноһан деегүр йовҗаһад, нанла күүндхнчн, модн деерас келснчн нанд соңсгдҗахш.

Хур келв:

- Һазрт ноһан деер буухасн әәҗәнәв. Һазрар йовхла, маднд, шовудт, әәмшгтә.

- Аль нанас әәҗ бәәнч? – гиҗ арат келв.

- Чамас эс болвчн, талдан аңгудас әәҗәнәв, - гиҗ хур келв. – Олн зүсн аңгуд бәәнәлм.

- Уга, хур, иньг минь, цуг һазр деер төвкнүн бәәхм гисн зәрлг эн җил һарсн бәәнә. Ода аңгуд нег-негән көндәҗ бәәхш.

- Нам сән болвш, - гиҗ хур келв, - юңгад гихлә, нохас эн аашна, хуучар чамд зулх кергтә билә, ода болхла, әәх юмн уга.

Нохасин тускар соңссн арат чикән сертәлһәд, зулхар седв.

- Эй, чи альдаран? – гиҗ хур келв, - өдгә цага зәрлг бәәнәлм, нохас чамаг көндәшго.

- Кен медхв эдниг? Эдн зәрлгиг соңслго чигн бәәсн биз, - гиҗ арат келчкәд, зулҗ одв.

Л. Толстой

4. ГЕМƏН СУРЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
Гемим тəвтн. Буруһим тəвтн. Гемим тəвҗ өгтн Буруһим тəвҗ өгтн	Керг-үүлин хəрлцəнд эс гиҗ насарн ах күүнəс гемəн сурхларн олзлгддг сурлһн
Буруһан сурҗанав. Гемəн сурҗанав.	Нурһлҗ күүндврин авцт өргнəр олзлгддг гемəн сурлһн
Буруһим тəвҗ хəəрлтн Гемим тəвҗ өгхитн эрҗəнəв.	Нурһлҗ наста, медəтə улс олзлдг үгмүд
Мини буру. Би хажһр юм һарһҗв. Буруһан медҗəнəв	Гемəн сурлһна өмн олзлгддг үгмүд, эн үгмүдин хөөн һольшг үгмүдəр дамҗад буруһан сурдмн

Буру, хажһр юм һарһсна хөөн, терүгəн медəд, гемəн хəрү сурхар седсн цагт *гемим тəвтн, гемəн сурҗанав, буруһан медүв* гисн үгмүд орулад келхмн болҗана.

а) *– Бичə уурлтн, гемим тəвҗ өгтн, – гиҗ күүкн бичгтəн бичҗ.*

б) *– Дава Басангович,... гемим тəвҗ өгтн, – гиҗ Манҗиков сурв.*

в) *– Санл, буруһим тəвич, – болҗ Церн Санлыг теврв.*

Бас чигн шишлң һольшг хүвс болн *эрҗəнəв, сурҗанав* гисн үг олзлдмн. Эн цагт *буйн болх, буйн болтха* гисн үг бас орулхмн болҗана.

а) *– Нина, мини гемиг тəвҗ өгхитн эрҗəнəв, – гиҗ эн эклв.*

б) *– Буйн болтха, тəв һарим. Буруһан эрҗəнəв, – болв Кермн.*

в) *– Буйн болтха, таднас гемəн эрҗəнəв! ... – гиҗ Гернзл келв.*

г) *– Буруһим тәвҗ хәәрлтн, Борис Эммануилович, – болҗ адъютант толһаһан гекв.*

Гемим тәвҗ ас, гемим тәвҗ өг (өгич) гидг үгмүдтә үлгүрмүд умштн. Тодлҗ автн, эн үгмүдин тускар бичә марттн. Кемрҗән нег хажһр юм һарһчксн болхла, эрк биш терүгән чикләд, дор өггдсн үлгүрмүдәр дамҗад келҗ үзтн.

а) *Намаг көшгин цааһас һарад аашхлам, өмнәсм Болха келв:*
– Нә, наар, Балта. Гемим тәвҗ ас, ода яахв, һанц күүкнд дәәсн далал энчн! Чамд юн төр бәәнә? Авсн авальчн бәәнә, һанцхн болвч һарһсн үрн бәәнә...

б) *Кортк иигҗ санад, ормасн босад келв:*
– Хааль, гемим тәвҗ ас. Таднд болхла, хөөннь тиим йовдл һарһш угав, намаг иткмн гиҗ эрҗәнәв. – Кортк һартан бәәсн картузан үмгәд зогсв.

в) *Хәрү нүүхин өмнхн хадм ах көвүд уга нег цагт гетҗәһәд, намаг дуудв:*
– Дуукр хәәмнь, би чамаг урднь эврәннь күүкнлә әдл сандгиг меднәч.... Көгшрх насндан чилшго нер соңсх болув. Мини чамас сургчм, арһта болхла, күүнд бичә кел. Гемим тәвҗ өг, - гиҗ сурв.

г) *– Болха, буйн болтха, гемим тәвҗ өгич. Чини келсн тоот цуг чик! Эн хажһран хөөннь эврәннь цусар болвчн чикләҗ авхв. Эврән үзхч!*

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Эн зәңгс төгсәтн.

1. Буйн болтха, гемим тәвтн …
2. … буруһан surжанав, дәкҗ тиим йовдл һарһшгов.
3. Гемим тәвхитн эрҗәнәв, …

2. Гемән суртн:

1. үүрәсн, дегтринь цагтнь эс авч ирсндән; 2. багшасн, кичәлдән дутсндан; 3. экәсн, ора ирсндән.

3. Дор өггдсн диалогмуд умштн. Гемән сурлһна үлгүр олҗ автн. Юңгад гемән сурҗахинь цәәлһтн.

1. – Алло!
– Бадмиг соңсч болхий?
– Уга, Бадм һарч одла.
– Гемән surжанав, кен нанла күүндҗәнә?
– Бадмин эгч.
– Альдаран йовсинь медхшийт?

– Кергәр йовнав гиҗ келлә.

– Ирхләнь, Иван Бадмаевичд җиңнүлчкг, бачм керг бәәнә.

2. – Буйн болтха, Кермн Викторовнаг дуудчкхнтн.

– Би соңсчанав.

– Мендвт, Кермн Викторовна. Гемән сурҗанав, Бадмин Баатр җиңнүлҗәнә. Эндр би гемтәд, харм төрхд, кичәлдән ирҗ чадшгов.

– Юн болв, Баатр?

– Халу дөрчәнәв, болн хоолм өвдхәр бәәх кевтә.

– Нә, тиим болхла, бийән эмнүлтн. Шулуһар гемән диилтн. Удл уга күләҗәнәвидн.

– Ханҗанав. Сән бәәтн.

4. Деер өггдсн һурвдгч дамшлһнас хойрдгч диалогиг тууҗлгч текстд хүврәтн.

5. Эн текст умшад, диалогд хүврәтн. Хойр-һурвн вариант тогтатн.

Хойр өдр хооран Бадм хамдан сурчах Цаһан гидг нертә күүкнд театрт одх үрвр кев. Эндр Цаһан кичәлдән ирчкәд, Бадмас гемән сурад, элгн-садн ирснәс көлтә йовҗ чадшгоһан медүлв. Бадм һундад, эн төриг ямаран болвчн кевәр хаһлҗ болхий гиҗ сурв. Цаһан бас нег дәкҗ гемән сурад, элгн-садн нег өдрәр ирв, эндр театрт эс одхан медүлв.

6. Хәрү өгтн.

1. – Гемән сурҗанав, би таниг түлксн болув.

– ….

2. – Тана дегтриг ода күртл авч ирлго бәәснդән гемән сурҗанав.

– …

3. – Буруһан сурҗанав, орҗ болхий?

– …

4. – Өцклдүр чамла цүүгсндән, гемән сурҗанав. Гемим тәвич, буйн болтха.

– …

5. – Гемим тәвҗ хәәрлтн, буйн болтха, эн бичкн шог һарсндм бичә уурлтн.

– …

6. – Гемим тәвич, Цаһан, дәкҗ тиим юм һарһшгов.

– …

5. ЙӨРӘЛҺН

Үлгүр	Олзллһн
Йөрәҗәнәв (-видн). Шин бүүртн өлзәтә болтха! Шин җилин… йөрәл күргҗәнәв! Һарсн өдричн йөрәҗәнәвидн!	Ямаран болвчн байрта үүл йөрәхләрн, ахрар учринь темдглҗ *йөрәҗәнәв* гиҗ келдг
Ахр эс гиҗ ут йөрәл	Кениг болвчн йөрәхләрн хальмг улс нурһлҗ йөрәл тәвдмн

Йөрәлһнә тускар келхлә, хальмг келнд шишлң *йөрәҗәнәв* гисн үгәс биш нань талдан эн уха медүлҗәх үг уга. Хальмг күн нег-негән йөрәхләрн эрк биш ахр болну эс гиҗ ут йөрәл келҗ ухаһан медүлдмн. Дор өггдсн олн зүсн ахр йөрәлин үг умштн. Кезә келгддгинь цәәлһтн.

а) *– Бата, өөрк күүкнчн эндрәс авн багш болҗана, - гиҗ Сима Батаг тохаһарн арһул түлкв.*

– Йир сән, олнд тоомсрта багш болҗ, бийсләрн әдл багшнр олар белдҗ йовтн гиҗ йөрәҗәнәв! – гиһәд Бата Гернзлин һар атхв.

– Ханҗанав! Та чигн сурһульчнрт тааста дегтр олар бичтн! – гиҗ Гернзл хәрү эргәд, нүдән бүрлзүләд, сәәхн өңг һарһҗ инәв.

Эрнҗәнә К. Һалан хадһл

б) *– Не, шин партячейкин сегләтрән йөрәҗәнәвидн.*

в) *– Арван, сән өдричн йөрәҗәнәв.*

г) *– Нә, тииклә, чамаг ут наста, бат кишгтә болтха гиҗ йөрәҗәнәв!..– болад Дава ормасн босв.*

д) *Иоганес Карлович күүкнә герлтсн чирә үзәд, күч-көлсни дегтр атхулчкад, халунар келв:*

– Эк-эцк хойрлаһан әдл, төрскн һазриннь йоста эзнь бол!

– Ханҗанав, - гиҗ хәрү өгәд, Делгр нимгн бор дегтриг батар альхндан атхв.

Һарсн өдрт тәвдг ахр йөрәлин үг умштн. Иим йөрәлд нурһлҗ бас ямаран үг орулдв?

а) *– Бата, ууһн көвүнчн ут наста, бат кишгтә, олнд туста залу болтха! – гиҗ йөрәв.*

б) *Тер стол деер бәәсн шилтә шампанск, хойр бокал болн бичкн улан коробк бәәсиг үзәд, генткн сананднь орв.*

– Нина, чамаг би һарсн өдрләчн йөрәҗәнәв. Сурһулян чиләһәд, ода йосн күн болвч. Җирһлинчн хаалһ сонр болтха, ут нас эдл! – гиһәд, эцкнь күүкән теврҗ үмсәд, коробкин бүркәсинь авад, нәрхн цевтә, бичкн зүркнә бәәдлтә медальон һарһад, күүкнәннь күзүнд зүүҗ өгв.

в) *– Сурһулян төгсәсн, мана хойр күүкд, олнд тоомсрта, сән багшнр болцхатн! Седкләрн таарта күргдлә харһтн! – гиҗ Коля инәлһв.*

– Батаг бас йөрәтн! – гиҗ Җирһл Колян оньг эзлв.

– Не, мана Батан эн сүүрдән сансн санань эрк биш күцх болтха! – гив.

Күүнә, малын, эд-таврин, хувц-хунрин, олн зүсн юмна сәнь күүнд олзтатуста болтха гиһәд кеерүләд келчксн үгиг йөрәл гиҗ нерәдҗ болхмн /Каляев 1994: 45/. Йөрәлмүд җирһлд үүдсн сәәхн тоотынь күүнд нерәдҗ, седклинь байрлулҗ, эн тоотыг делгү элвг болх сана орулна. Шин бүүр йөрәһәд келдг йөрәлин үг умштн.

Өвгн одак хавтха чолун деерән сууһад, нег митлиц өвс таслҗ авад, шилтә чаһрт дүрҗ авад, деегшән цацад:

– Байн колхозин унһан ардан дахулсн бәәрхәтә гү татсн, өөрән көвү дахулсн күүкд күн шин бүүрд ирҗ буув. Эн ик гидг белгтә-йорта юмн. Кишгтә бүүр болтха, - гиҗ өвгн йөрәв.

– Тиигтхә! Шин бүүртн өлзәтә, цаһан хаальта болҗ, мөңгнлә әдл мөңк наста болтха, – гиһәд хойр гергн Җирһлд цаһан мөң өгв.

«Зул» гидг байрта өдрмүдт авсн насан йөрәһәд олн йөрәлин үгмүд келдмн. Зул – хальмг улсин сән байрта өдр. Бурхн нас авсн өдрт цуг хальмг улс, икбичкн уга дегц нег өдр нас авдг болҗ, тегәд цуг хальмг улсин һарсн өдрнь Зул өдр болҗ тоолгдна.

Буур җил һарад,
Ботхн җил ордг,
Авсн насntн өлзәтә болҗ,
Альк чигн цагт олн әмтн
Амулң төвкнүн бәәҗ,
Айта сәәхн җирһл эдлтхә…

«Цаһан Сар» гидг байрта өдрмүдт нег-негән йөрәһәд олн зүсн йөрәл келдмн. Цаһан Сар – хаврин байр, тегәд күн болһн эврә седкл-ухаһан медүләд, олн зүсн керг-үүл күцәҗ, Цаһан Сарин байриг байртаһар темдглдг йоста.

Өмнән нар мандлулж,
Ардан үвлән үлдәж,
Хамг сәәһән өмнән туужң,
Хамг мууһан ардан үлдәж,
Эрүл менд амулңтаһар
Сән җирһләр җирһж,
Әәх әәмшг угаһар,
Дүүгж дүрклж йовх болцхатн.

Шин берән йөрәж келдг йөрәл умштн.

Ирсн бер ут наста, бат кишгтә болж,
Ирсн һазртан өлзәтә үрн болж,
Ээж-аавиннь буйн-кишгт күртж,
Олн көгшдтән бәрц бәрж,
«Ор» гихлә – орж, «һар» гихлә – һарч,
Амрч, җирһж, аав-ээждән өлзәтә үрн болтха!

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Һарсн өдринь амн үгәр болн бичгт йөрәтн.

1. Эцкән; 2. багшан; 3. үүрән.

2. Өөрдж йовх байрта өдриг амн үгәр болн бичгт йөрәтн.

1. Үүрмүдән; 2. нег багин оютнриг; 3. багшнран.

3. Йөрәл тәвтн.

1. Тана үүрин хүрмд; 2. һарсн үринь йөрәһәд; 3. ончта керг төгсәснд; 4. шин бүүрт оржах цагт; 5. Шин җилин байрт; 6. сурһулин шин җил эклҗәх цагт.

4. Дор өггдсн йөрәлин үгмүд деер эврә үгмүд немж делгрүлтн.

1. Нина, би һарсн өдричн йөрәҗәнәв. Сурһулян төгсәһәд, ода йосн күн болвч.... 2. Сурһулян төгсәсн, мана хойр күүкд, олнд тоомсрта, сән багшнр болцхатн! ...

5. Дор өггдсн йөрәлин үгмүд умштн. Ямаран байрмудт болн кенд нерәдсинь цәәлһтн? Бийдән тодлж автн.

1. Хальмг Таңһч - өлзәтә һазр, энүнә үрдүд залу-зөргәрн, гүн медрләрн, күчкөлснә үүлдврәрн таңһчиннь нериг дуудулсн деерән Әрәсән туужд ончта тәвцән

орулсмн. Хальмг Таңһчин цуг олн-улсиг өөнин байрла йөрәҗәнәвидн. Хальмг Таңһч цааранднь делгрҗ йовтха! Эвин болн амулңта җирһләр бәәтн!

2. Ончта сәәхн байрла тадниг цаһан седкләсн йөрәҗәнәв! Элст – теегин таңһчин хотл балһсн, экономикин, сойлын, сурһуль-эрдмин, социальн цутхлң, Хальмг Таңһчин зүркн мөн. Теегин хотл балһсн цааранднь чигн уйн баһ наста, гиичлңһү седклтә болн цецгәрлттә болх гиҗ ицҗәнәв, юңгад гихлә энд күчкөлснд дурта, цаһан саната, авъясан күндлдг, үүдәлтүр зөрсн болн уралан ицгтәһәр йовҗ йовх улс бәәнә.Хөвтә җирһл эдлхиг, эрүл-дорул, эвтә бәәхиг, цецгәрҗ, бәәхтә җирһләр байсхиг таднд цаһан седкләсн дурдҗанав!

3. Хальмг Таңһчин сурһулин, сойлын болн номин министерствин нерн деерәс … эрүн цаһан седкләсн халунар йөрәҗәнәвидн!

…! Тана күцәҗәх аһу ик чинртә керг-үүлтн мана Хальмг Таңһчд тоомср үүдәҗ неринь делгрүлҗәхнь лавта. Тана сурһҗах көвүд-күүкд мана бахмҗ, мана иргч.

…! Тадн, өсч йовх баһчуд гүн медрлтә, ухата, төрскнч, йоста теегин үрдүд болх зөвтәт. Тадн иргчдән Хальмг Таңһчиннь чинринь өөдлүлҗ, өвкнрин авъясмуд мартлго үйәс үйд үлдәх улст.

…! Тадн сурһмҗин төрт ик дөң-тусан күргҗ, тәвцән орулҗ йовнат. Оньдин дөрвн цагт эрүл-менд бәәҗ, Хальмг Таңһчиннь неринь дуудулҗ, өмнән тәвсн зуратн, кергүдтн күцәмҗтә болҗ, өрк-бүлтәһән, элгн-садтаһан өлзә-кишг эдлҗ, ут наста, бат кишгтә бәәхитн олн деедс өршәтхә!

6. ХАНЛТ

Үлгүр	Олзллһн
Ханҗанав (-видн). Икәр ханҗанав (-видн). … әрүн седкләсн ханҗанавидн.	Өдгә цагт хамгин өргнәр олзлгддг ханлтын үгмүд
Ханлтан өргҗәнәв (-видн).	Керг-үүлин хәрлцәнд олзлгддг үгмүд
Байрлҗанав (-видн).	Өдгә цагт хая-хая олзлгддг ханлтын үг
Өглһнә эзн бол! Амнчн тоста болтха! Сансн санантн күцтхә!	Байрта, тааста зәңг келсн улст иим ханлтын үг келдмн
Ут наста бол! Зу нас насл! Мини наснд күр!	Медәтә, нас бәрсн улс олзлдг үгмүд
Өлзәтә үрн бол! Кишгтә бол!	Бичкдүдт, баһчудт келгддг ханлтын үг
Көдлмштн күцәңһү болтха! Кергтн өмәрән йовтха!	Керг-үүлдврин хәрлцәнд олзлгддг ханлтын үгмүд
Буурл сахлта өвгн бол! Йоста залу бол!	Баахн наста көвүдт нерәдсн ханлт
Сән күргнлә харһ!	Гиҗгтә күүкнд нерәдсн ханлт
Өнр-өсклң бол! Өсч-өргҗҗ йов!	Медәтә улс баһ наста улст ханлтан өргәд, нурһлҗ йөрәләр ханлтан

Гем-зовлң уга йов!	медүлдмн
Дала-нала болҗ йовтн!	Баһчудт нерәдсн ханлтын үг

Өдгә цагт буйнта үүл күцәсн күүнә ач-тусиг хәрүлҗ, ахрар *ханҗанав* гиҗ келдмн. Эн үгиг баһчуд чигн, медәтә улс чигн олзлна. Нас бәрсн, медәтә улс бас ямаран үгәр ханлт өргдг үлгүрмүд цааранднь тодрхаһар үзүлгдх.

а) *– Маднд нөкд болсн Бата болн терүнә иньг Василий хойрт эн олн колхозникудын нерн деерәс ик гидг ханлтан өргҗәнәв! – цуһар шууглдад альхан ташлдв.*

б) *– О, Анна Ивановна, мендвт! – болҗ Бадм байрлв. – Ирсндтн ханҗанавидн.*

в) *Басң Церенович машиндән сууҗ йовад, хәрү һарад багшд келв:*

– Нимә Нармаевич, чи энүнд бәәсн ул улсла күүнд, эмгдлә, өвгдлә, медәтә улсла... Тедн сәәнәр меддг болх. Сур, зааһҗ ав.

– Сән, икәр ханҗанав. Менд харһий. – Багш һаран дайлад мендлхлә, цуг сурһульчнр терүг дахад һаран өргцхәв.

г) *Анна Ивановна бас теднлә хамдан хот уув. Багш бригадирт ханлтан өргв:*

– Очр Бадмаевич, халун хот авч ирснтн йир сән болв. Ханҗанавидн.

– Нанд юуһинь ханнат. Бригадын күүкд улс намаг йовулв, - болҗ бригадир һольшглв: - Маңһдурас авн энд дорнь хот кехвидн.

д) *– Нә, Шиндә, ханҗанав. Унтх кергтә. Хааһд көшәд ирүв, - гиҗ келәд, Санҗ босв. – Күүндх цаг маднд дала...*

– Юунд ханҗанат, авһ Санҗ?.. Оритн ясчклав. Амрч чадҗанат, - гиҗ келәд, Шиндә цаадк хорад бәәсн орнур хәләв.

– Цәәдчн чигн, цәәлһврдчн чигн, - болҗ Санҗ инәмсклв.

Эрк биш байр үүдәҗәх ачта, туста кергиг дөңнҗәх, цаһан сана герчлҗәх, сән йовдлыг зөвлҗәх ухаһан, байрлҗах седклән хальмг күн йөрәлин үгәр дамҗулҗ медүлдг бәәсмн. Эн саамд ахр йөрәлин үг келгддг бәәсмн, шишлң заң үүллә залһҗ, у-өргн йөрәлмүд тәвгднә /Хабунова 2005: 19/. Сән зәңг авч ирсн, эс гиҗ сән иргч дурдад, күүнә ицҗ бәәсиг дөңнәд, сән учрта ухан-тоолвран медүләд, сән йорта үг келсн күүнд: амнчн тоста болтха гиҗ келдмн.

– Амнчн тоста болтха, эгч Нина, би танд икәр ханҗанав, – гиҗ Бадм дотран санв.

Медәтә, дал-най күрсн эмгд-өвгд кен дүүдән *мини насnд күр, ут наста бол* гиж ханлтан өргдмн. Тиим үг соңссн күн ик байрта бәәдг, юңгад гихлә көгшн күүнә йөрәлд күртсн йир сән йовдл.

а) *– Я-а, хәәмнь, Бора минь, ханҗанав. Ханҗанав ирсндчн, мини насnд күрч йов, – гиһәд эмгн нульмс һарһна.*

б) *– Не, чамд йир икәр ханҗанав! Эн ачичн үкн-үктлән мартхн угав, ут наста бол, – гиһәд йовулчкад, герт орв.*

в) *Бата үкс һәрәдҗ бууһад, буурл үстә эмгиг тосад, сүүһәснь дөңнәд буульв:*
– Не, болҗана, ут наста бол! – гиһәд эмгн тедүкнд суув.

г) *Деед бийд ахлҗ суусн залу, дотр хувцн деерән ик хар пистул зүүҗ, түңгрцгән уудлад:*
– Һәәвһә дуулдг көвүн, айта домбр цокдг күүкн. Мөңгнлә әдл мөңк наста болтн! – гиһәд Кермнд нег саржңнсн көк саарл цаасн мөңг, Батад хойр шаальг, нег цаһан мөңг өгв.

д) *– Күүкд, цәәдтн ханҗанав, ут наста болтн! Төв сәәхн зүүд бәрҗ хонтн, - гиһәд һархар седв.*

Кен ахнь баһчудтан ханлтын үг келхләрн, деернь немәд кергтә сүв-селвгән чигн өгнә.

а) *– Дуулсн дуундчн ханҗанавидн. Кезәд чигн әмтнд тиим байр үүдә, - гиҗ багшнь сурһульч күүкән йөрәв.*
– Танд бас, Анна Ивановна, ханҗанавидн. Болв мини үүрмүд нанас үлү байр әмтнд үүдәҗәнә, - болад Эрвәкә Сангаджиева үр көвүд, күүкд талан заав. – Эдн әмтнд тежәл үүдәҗәнә...

б) *– Тана кесн сән көдлмиттн ханҗанав. Зуг, «барсин сүүләс бичә бәр, бәрсн хөөн бичә тәв» - гидг хальмг үлгүр бәәдмн. Хәрнь, барсин сүүлиг чаңһар сулдхл-го бәртн, - гиҗ Уташ Гахаевич келв.*

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Өггдсн үлгүрмүдәр дамҗад, йөрәлин үгмүд төгсәтн.

1. ...ханлт өргҗәнәв. 2. ... ик ханлт өргҗәнәвидн. 3. ... ханҗанав, мөргҗәнәв, сөгдҗәнәв. (Чамаг һазр деер һарһад, нанла авч ирҗ харһулсн заячд; Сурһмжин төрт ик дөн-тусан күргҗ, тәвцән орулҗ йовснд; Хальмгуд эврә сән дурар Әрәсән ханьд орсна 400 җилин өөнлә ирлцүлҗ кегдҗәх Джангариадт орлцх үрвр кесндтн)

2. Хәрү өгтн.

1. – Әмтәхн хотар тоосндтн ханҗанавидн.

– …

2. – Соньн дегтр өгсндчн ик гидгәр ханҗанав.

– …

3. – Нөкд болсндтн ханлт өргҗәнәвидн.

– …

3. Ханлтын үг келтн.

1. – Иван Бадмаевич, ниднәк олимпиадт орлцсн багшнрт мөңг өгчәнә гиж соңслав.

– …

2. – Ээж, һаран өгтн, таниг автобуст орхд нөкд болнав.

– …

3. – Бадм, аудиторьт мартсн дегтричн олҗ аввув.

– …

4. – Цаһан Нимяевна, тана көвүнтн намар танд менд келүлв. Эн-тер уга бәәнәв гиж кел гив.

– …

4. Дор өггдсн төрмүд умшад, ханлтын үгмүд келтн.

1. Дипломн көдлмшән харслһна үгмүдин чилгчәр; 2. гемән диилсн күн эмчдән; 3. гиичлж ирсн күүкд күн герин эзн күүкд күүнд; 4. конференцд үрвр илгәснд; 5. конференцин хөөн, ирсн гиичнр бәәрн багшнрт.

5. Дор өггдсн төрмүдәр диалог тогтатн.

1. Медәтә залу күн эврәннь таньлдан соньн болн ховр дегтр хулдж авснд ханлтан өргҗәнә; 2. баһ наста көвүн кергтә гер үзүлсн медәтә залу күүнд ханлтын үг келҗәнә; 3. оютнр багштан соньн лекц умшснд ханлтын үг келҗәнә; 4. көдлмшән сәәнәр күцәснд ахлач ханлтын үг келҗәнә.

7. ХАҺЦАН

Үлгүр	Олзллһн
Сән бәәтн! Менд бәәтн! Сән менд бәәтн! Сәәхн менд бәәтн! Эрүл-дорул бәәтн!	Хамгин өргнәр олзлгддг үгмүд, өдр болһн харһдг улс мендин иим үг келдмн
Сән йовтн! Менд харһҗай! Байрта харһҗай!	Удл уга харһад бәәхмн гисн уха медүлҗәх үгмүд
Менд йовтн, кергтн к үцәмжтә болтха! Хаалһтн цаһан болтха! Алтн җола эргүлҗ иртн!	Кергәр, талдан һазрур йовҗах улст нерәдгддг үгмүд
Сән хонтн! Сәәхн зүүд бәрҗ хонтн! Алтн хаалһар хәртн! Мөңгн хаалһар гертән күртн!	Оратад, сө болсна хөөн хәрҗәх болн гертән үлдҗәх улс нег-негндән иим үг келдг йоста
Амр тавта бәәтн!	Медәтә, күндтә күүнд келдг мендин үг

МЕНДИН ҮГ ДАХҖ КЕЛГДДГ ҮГМҮД (сурлһн болн күслвр)

Тиигтхә! Бичә марттн! Бас чигн ирҗәтн! Эрк биш җиңнүлтн! Бичә геедртн!	Өдгә цагин күүндврт өргнәр олзлгддг мендин үг дахҗ келгддг үгмүд, зәрмснь орс келнәс орчулгдҗ
Менд келүлтн! (эк-эцкдән, авальдан, күүкдтән болн н.ч.)	Нурһлҗ күүндврин авцт болн бичгт харһдг үгмүд

Сансн санантн күцтхә! Кергтн күцәмжтә болтха! Хаалһтн цаһан болтха! Тана келсәр болтха!	Кергәр, хол һазрт йовҗах улст нерәдгддг үгмүд нурһлҗ ахр йөрәләр дамжҗ келгднә

Гертәс, көдлмшәсн эс гиҗ һаза харһад күүндснә хөөн һарад йовхин өмн бас мендин үг келхмн болҗана. Зәрмдән ахр йөрәләр чигн тоолвран медүлдмн. Дор өггдсн үлгүрмүд умштн.

а) *– Нә, менд бәәҗәтн, байрта харһцхай, - гиҗ босн йовҗ келв.*

б) *– Нә, менд йовтн, би хәрнәв, - гиҗ күүкн келв.*
– Менд йовтн биш, менд харһий, - гиҗ Церн мендлн йовҗ күүкнүр бас нег хәләв.

в) *– Бата, менд бәәтн, байрта харһий, - гив.*

Асхар салҗах улс ямаран мендин үг келдгин тускар умштн. Эн үгдән нурһлҗ сәәхн зүүд үзтн гиҗ нег-негндән келдмн. Нөр, зүүдн бас әмд күүнә җирһлин хаалһд ордг, ик чинртә, шишлң тәәлвртә йовдлд тоолгдҗ, өөдән үнлгддгиг эн заңшал герчлҗәнә гиҗ эврәннь дегтртән Е.Э Хабунова бичсмн /Хабунова 2005: 11/.

а) *– Ээҗ, төв сәәхн зүүд бәрҗ хонтн! – гиҗ келчкәд, Бата хәрв.*

б) *– Сәәхн зүүд бәрҗ хонтн, - гичкәд, һарад йовҗ одв.*

Мендин үг соңсчкад, ямаран хәрү өгхмб? Эн бас соньн болчкад, эврә сәәхн чинртә үгмүд. Үлгүрлхд, медәтә улс *сәәхн зүүд бәрҗ хонтн* гисн үгмүдт хәрү өгәд, һарад йовҗах күүнд *мөңгн* эс гиҗ *алтн хаалһар хәртн* гиҗ келдмн.

а) *– Нә, менд бәәҗәтн, - гиҗ келчкәд, Манҗ һарв.*
– Тиигий, менд гертән күр! – гиҗ хәрү өгчкәд, Бакдг гертән орв.

б) *– Менд хәртн, байрта харһий! – гиҗ келсн үгд*
– Тиигий, тадн чигн менд бәәтн! – гиҗ Манҗ хәрү өгв.

Ик чинртә кергәр, удан цагар һарад йовҗах улсиг шишлң үгәр эс гиҗ йөрәләр үдшәлдмн.

а) *– Хаальдан шалтг уга, менд йовҗ, алтн җолаһан зөв эргүлҗ, байрта иртн! – гиҗ эн келв.*

б) *– Нә, менд йовад, менд иртн. Хаальтн цаһан болтха, кергтн күцәмҗтә болтха! – гиҗ аав келв.*

Амн үгин үүдәврмүдт, алдр дуулвр «Җаңһрт» харһдг үлгүрмүдин тускар умштн.

а) *– Амр тавта бәәтн! – гиҗ келәд, нарн һаргсн барун үд темцәд, чиг үзг уга җиңнв.*

б) *– Ода эн йовгсн үүлән күцәҗ, менд-амулң хәрҗ ирх болтха! – гиҗ йөрәһәд суув.*

в) *Йовсн үүлән номин йосар күцәҗ,*
Алтн җола эргүләд,
Алдр нойн Җаңһрин
Шар цоохр бәәшңгин
Хашр мөңгн үүднд ирҗ буух бол!

г) *Нә, йовгсн йовдлан номин йосар күцәһәд,*
Ар Бумбин орндан Алдр Җаңһриннь
Хашр мөңгн үүднд ирҗ бууһич! – гиҗ
Цуһар эңгин олн сәәдүд йөрәл тәвб.

Хаалһин йөрәл умштн. Ямаран цагт энүг келҗ болхмн?

Сансн санантн күцҗ,
Сәксн үүлтн бүтҗ,
Күүнд келүлл уга,
Нохад хуцулл уга,
Мөңгн хааль һар йовҗ,
Алтн җола эргүлҗ,
Амр тавта,
Маңна тиньгр,
Мөрнәнь чикнд нар урһаҗ,
Менд амулң ирцхәтн!

ДАМШЛТЫН КӨДЛМШ

1. Дор өггдсн цагин кемҗәһәр салҗаһад мендин үг келтн.

1. Маңһдур күртл; 2. удан цагт эс харһхан медә бәәҗ; 3. сардан көдлмшәр йовсн цагт.

2. ... салҗаһад мендин үг келтн.

1. Амрар, үүртәһән; 2. керг-үүлин хәрлцәнд; 3. кичәлин хөөн багш; 4. кичәлин хөөн оютнр нег-негндән.

3. Салҗаһад, мендин үгдән суртн.

1. эк-эцкдән менд келүлтн гиҗ;
2. җиңнүлтн гиҗ;
3. дарунь ирҗәтн гиҗ;
4. бичг бичтн гиҗ;

4. Мендин үг келтн.

1. Хам-хоша бәәдг улс амрлһнд йовҗана; 2. танад гиичлҗ ирсн элгн-садн хәрҗәнә; 3. та гиичәс хәрҗәнәт; 4. танад золһҗ ирсн танла көдлдг күн хәрҗәнә; 5. маңһдур дипломн көдлмшән харсх үр күүкнләһән салҗаһад; 6. телефоһар, тана үүрин эклә күүндснә хөөн; 7. сурһульд талдан балһснур йовҗах үүртән; 8. асхлад харһх үүрмүдтән; 9. багштан, кичәлин хөөн.

5. Кезә болн кенд иим үгмүд келҗ болхмн.

1. Нә, Бадм, бас чигн харһад бәәхмн. Намаг күлән бә.
2. Сән бәәтн! Байрта харһҗай!
3. Сән йов! Асхндан җиңнүлчк.
4. Төв сәәхн зүүд бәрҗ хонтн.
5. Сән йов, ирҗә.
6. Алтн хаалһар йовтн! Авальдан менд келүлтн.
7. Менд байрта харһҗай!

6. Дор өггдсн төрмүдәр диалог тогтатн.

1. Багшнр, сурһулян төгсәсн оютнрт мендин үгмүд келҗәнә; 2. пенсьт һарчах көдлмшч ахлачтан мендин үг келҗәнә; 3. күүкн үр күүкндән, удлго ирхүв гиҗ келәд, мендин үг келҗәнә; 4. гиичт ирсн күн эртәснь хәрҗәнә.

7. Дор өггдсн диалогмуд умштн. Ямаран улс болн ямаран учрар күүндҗәхинь цәәльтн.

1. – Нә, менд маңһдур харһий, - болад, бийән күргҗ ирсн хойр залу күүнлә һар атхлдв.
– Тиигий, сәәхн зүүд бәртн, - гиһәд тедн хәрәд йовцхав.
2. – Нә, манахс, көндрий, - гиһәд босв.
– Көгшн ах, менд бәәтн.
– Тиигий. Сансн үүлтн бүтҗ седкл талвһр йовтн, - гиҗ өвгн йөрәв.

3. – Нә, менд харһий, - гиһәд майор дәкн цуһаралань һар атхад, мендлҗәнә.
– Дәәнә хөөн хүрмән кехмн.

– Менд йовтн!

– Менд харһий!

УМШЛҺНА ТЕКСТС

* * *

Хойр күүкиг хотнур мөрлҗ йовхиг үзсн баахн адуч, мөрдән үлдәчкәд, көөсн цахрсн толв маңната кер ажрһарн теднә хаалһинь керчҗ ирәд, ик өргмҗтәһәр мендлв:

– Эңдән сар-нарн герләр мандлсн, Эльмт күүтрин сәәхләс, маңна тиньгр, мөңк байрта бәәдг бизт!

Хазг көвүнә тер әрүн үгмүдәс хоорндан цүүглдәд, нег-негән басмҗта үгмүдәр хазлдад, маңнань буугдсн хойр күүкнә чирәснь хара зөңдән тиниһәд, нег-негнүрн хәләлдҗ, пиш хаһрҗ инәлдв.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

Аав күргтәһән, Доржта, кеер көдлнә, миңһ шаху хө хәрүлнә. Деернь нөкд хөөч арбичк хойр өгхәр седхлә, нөкдинь авад, арбичк керго, хөөчнрт хот-хоолынь эврән кенәв гиһәд, Аав бригадт үлү кү авсн уга.

Аавин йосн нернь Манҗин Элдә. Болв түүнә эн неринь колхозин ах тоочас талдан күн бүкл колхозд медхш. Цуһар Аав, Аав гилднә, нам колхозин ахлач Николай Петрович Кулаковин бийнь көгшәг «Аав» гинә.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Аавиг үзәд, Кулаков суусн ормасн босад, тосад үүдн тал һарч ирв.

– О, Аав, мендвт? – гиҗ колхозин ахлач мендлв.

– Мендвт, көвүд! – болҗ Аав, харадан җивр сахлан илҗ, келв.

– Суутн, суутн, - Кулаков Аавд стул тәвҗ өгв. - Сән йовнт?

– Йовна, йовна. Зуг… - Аав торад зогсв.

– Көшүв гихәр бәәнт, - болҗ Николай Петрович тосч келв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Машин бригад деер ирҗ зогсв. Сурһульчнриг Анатолий Петрович тәрән талас тосч ирв.

– Колхозин гвардейцнр, сән йовҗ ирцхәвт! – болҗ агроном теднлә мендлв.

– Сән, - гиҗ баһчуд нег дууһар хәрү өгцхәв.

– Колхозин ах агрономд халун менд! – болҗ машинә кузов деерәс Бор өргмҗтәһәр хәәкрв.

– Халун менд!

– Күндтә менд! - гиһәд сурһульчнр ни-негәр сүртә кевәр давтв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Эрвәкән дун төгсв. Зал, духуцад унтсн мет, агчмин зуур тагчг болв. Генткн нөөрәсн серсн мет, әмтн шуугад одв, Нарн Уланов, Җамбин Арслң, Михаил Руденко эдн ормдан тесч сууҗ ядад, сцен тал гүүлдәд, Эрвәкәг, бичкн күүкдлә әдл, гиигнәр өргҗ авад, өөдән хаяд саатулв.

– Мана Эрвәкә!

– Сән, йир сән!

– Ут наста…

– Бат кишгтә бол!

– Билгчн, булгин усн мет, буслад бәәтхә! – гилдҗ һазр-усна улснь күүкән йөрәҗ хәәкрлдв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Хоран үүднд Делгр һарч ирв.

– Залусин сәәдүд, хот эдлхитн эрҗәнәв.

Түрүн сөңгиг нанд бәрүлв. Йөрәл тәвх кергтә болв.

– Ах-дү олн келн-әмтнәс бүрдсн колхозинтн буйн-кишг делгрх болтха!

– Тиигтхә! – болҗ баһчуд хәәкрлдв.

– Колхозин йоста эзн – тадна җирһлтн цецгәрх болтха!

– Йөрәл бүттхә! – гиҗ цуһар сөңгән өргв.

– Баһ насн менд болтха!

– Баһ насн менд болтха! – болҗ цуһар сөңгән эдлв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ээҗ дуулҗасн дууһан төгсәһәд, утар татад саналдчкад, лавшгиннь ханцар халх деерк нульмсан арчв.

– Ээҗә, ээҗә, яһвта? – болҗ Бамб ээҗәсн мөшкҗ сурв.

– Кесгәс нааран теегүр һарад уга биләв. Чееҗм уудад, һәәһә юмн болад одв, - гиҗ келәд, эмгн хормаһасн бәрҗәсн ач көвүнәннь хоҗһр толһаг шүрүн альхарн илв.

– Ээҗ, Та юңгад уульвта? – болҗ Бамб, ээҗиннь халх деегәр дакн деврәд һарч ирсн нульмс үзәд, сурҗ бәәнә.

– Кукн, Бамбашк, би уульсн угальв.

– Нүднәстн нульмсн юңгад һарв?

– Нег күүкнә һашута җирһл генткн санандм орв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Өвгиг үгән таслхла, Харцх өндәһәд келв:

– Нарн ах, невчк амрад, нурһан тинилһҗ авий.

– Терчн болдг үг… Би нам амрхан мартчкҗв, - гиҗ зөвшәрәд, Нарн һартк күрзән һазрт шаачкад, тергн тал һарв. – Чи, Харцх, намаг бичә гемшә. Би күнд көдлмш кехләрн, үг келхдән дуртав. Келн бәәҗ көдлхлә, цогцд гиигн болна. Махмуд зовхш. Чи, Харцх, түүг бас тодлад авчк.

– Ханҗанав, ах. Таниг меджәнәв. Келх дутман Та келвртән чигн, көдлмштән чигн шүлтҗ оддг бәәҗт, - болҗ өвгиг ах хөөч магтв.

Нарнд тер магтал икәр таасгдв. Өвгн хоолан ясад, Бамб тал хәләһәд, толһаһинь иләд, цәәлһв:

– Би цуг келврән эднә төлә, бичкдүдин төлә келнәв. Мана бәәдл-җирһлд үзгдсн му тоот эднд бичә үзгдтхә. Мана хаҗһр хаалһар эдн бичә йовтха гиҗ саннав. Тер чамд медгдҗәнү? – гиҗ көвүнәс Нарн сурв.

Көвүн зөвшәрҗ толһаһан гекв.

– Авһа, одакан цааранднь келхнтн? – болҗ Бамб өвгнәс сурв.

– А-а… - гиҗ утар татад, Нарн эклв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ээҗин келвр багшин өрчд ик темдг үлдәв, гүн тоолвр үүдәв. Тер кесгтән, ю келхән медҗ эс чадад, тагчг суув.

– Һашута цаг бәәҗ.

– Кукн, терчн үнн. Дегд һашута, догшн цаг билә.

– Ээҗ, Шонтан Җальҗд эмтәхн уста булг бәәҗ гиһәд эмтн келнә. Тер үнн болхий? – гиҗ Нимә Нармаевич дарунь сурв.

– Үнн, үнн, кукн. Тиим булг бәәлә, тер булгас һанцхн мини өвгн ус зөөдг билә. Нань кү ширдәдго билә.

– Ээҗ, ода тер булг яһсн болхв? – гиҗ багш сурв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Эмчиг һарад йовлһн деер Харцх, ик күрз мет альхарн түүнә җөөлн бичкн һариг бәрчкәд, кесгтән сегсрәд, дакн-дакн ханлтан өргв:

– Әм аврвт, әм аврвт…

Эн баатр залуһин ик альхнас бичкн һаран суһлҗ авхин кергт эмч, йосндан инәдгәсн үлү җөөлнәр инәһәд, иткүлҗ келв:

– Көвүнтн дәкҗ кезәд чигн гемтхн уга. Кевтәд босснаннь хөөн, талдан, дегд саг-сергг күн болҗ һарх…

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Зөвәрт тагчг йовсна хөөн багш нег юм сурв. Би түүгинь оньһсн угав. Тер бас учрта. Нүдм эрәлҗләд йовна: иигән хәләхлә - энднь шин гер, тиигән хәләхлә - тенднь шин гер. Гермүд болхларн, мана Хальмг Таңһчин селәдт төрүц үзгдәд уга гермүд.

– Буруһим тәвҗ хәәрлтн, тана кесиг оньһсн угав, - болҗ би багшин өмн гемән эрүв.

– Юн кергәр йовлат?

Ирсн кергән цәәлһхләм, багш күүкн, намаг ики кезәнәс авн таньдг мет, келв:

– Манаһур орад, цә ууһад һартн.

Керго гиж келж болшго болад, би теруг дахув. Гертән орж ирәд, күүкн келв:

– Таньлдх зөв өгтн. Мини нерн – Деляш.

– Мини – Бадм.

Балакан А. Кун болх - баһасн

* * *

Мана өмнәс буурл үстә, һартан тайг түшсн өвгн аашна. Багшла һар авч мендлчкәд, зарһ бәрв:

– Эн пенсь гидг юмнчн намаг әмдәр алжана. Чи, Нимә, нанд нөкд болхнчн... Көдлмшин захас атхулхнчн... Эс гиж үүдврәс көлтә үкж одн гижәнәв...

Өвгн генткн намаг таньв.

– Бадм?... Менд, менд! Хәләһич, эдчн нанд пенсь гидг юм өгәд хөөнәсм сулдхчкв... Келич, сулдхчкв... Келич, үүнд көдлмш өгтхә...

– Өгнәв, өгнәв, - болж багш инәв.

Балакан А. Кун болх - баһасн

* * *

Маниг үзәд, захин комбайна өөр көдлжәсн баахн залу мусг инәв:

– Анна Ивановна, мендвт!

– Менд, Миша, - гиһәд багш һаран өгхәр седхлә, комбайнер бурута бәәдлтәһәр, хойр һаран дегц үзүлв:

– Ясвр кежәнәв, һарм салмта.

– Тәрә хурачксна хөөн комбайн яһад ясчахмбт? – гиж Лаврова алң болв.

– Сивр орҗанавидн. Тенд ик урһц һарсн, түргәр хурахд дөн-нөкд болх кергтә.

– Хаалһчн өлзәтә болтха.

– Ханжанав.

Балакан А. Кун болх - баһасн

* * *

Ахлач һаран өргж, тедниг тогтнулад, келв:

– Күндтә сурһульчнр! – Кулаков дәкәд нег көвүд, күүкдиг эргүлж хәләв. – Зуни дуусн тадн тәрәнд көдлвт, шунмһа кевәр көдлвт. Тадна кесиг бидн, икчүд, кинән кевәр шалһж хәләһәд, күцәсн тоотынь үзәд, байрлад бәәввидн. Таднд иткж болжана.... – Николай Петрович хоолан ясв. - Тегәд чигн таднд икәр ханжанавидн.

Балакан А. Кун болх - баһасн

* * *

Ахлач һаран өргәд, шуугсн әмт тогтнулад, дәкәд немж келв:

– Мана Аав амрлһнд бәәчкәд, бичә үүдьврта болтха гиһәд, мадн транзисторн радиоприемникәр белг өгчәнәвидн.

Залд суусн күн болһн тиим белг авснла әдл байрлҗ альх ташв. Аав ик омгтаһар босад, Иоганес Карлович тал ирәд, түүнә хойр халхиг селн үмсчкәд, өгсн радиоприемникинь авад, энд-тендәснь хәләҗәһәд, чикндән өөрдхәд сонсч хәләв. Тиикләнь, хол биш суусн Юрий Николаевич босад, радиоприемникиг һартан авсн болла – тернь сәәхн дуулад бәәв. Дигтә Элст келҗәсн – радиоһар, Хальмг республикин ачта артистк Лиҗин Улан дуулҗана. Аав тер дууг төгстл соңсад, дун чилхлә, зал тал эргәд, толһаһан гекәд келв:

– Ханҗанав, колхоздан ханҗанав, танд, олн-әмтндән ханҗанав!...

Аав радиоприемникиг, колхозин ахлачин дарукин хойр халх үмсснләһән әдл, хойр таласнь үмсв.

Балакан А. Күн болх - баһасн

* * *

Ток деер бәәсн ик сәвүр авч ирәд, амбарин дотрк цеврлҗәхлә, Бадма Цебекович орҗ ирв.

– Болха, менд! – гиҗ тер инәмскләд, һаран өгчәнә.

Күүкд күн пол цеврлҗ йовсн ут иштә сәвүрән түшәд, нурһан тинилһәд зогсв.

– Та күн бәәсн цагт ду һарх биш, мендлснд хәрү өгдго, күн угад гетчәһәд ирдг болвзат? – гиҗ Болха хортхав.

– Болха, мини гем. Тәвҗ өгхитн эрҗәнәв. Танла күүндх керг нанд бәәнә. Кезә харһҗ болх? Асхндан герүртн ирхлә, эвго болхн угай? - гиһәд, Бадма Цебекович невчк эмәсн бәәдлтәһәр келв.

– Күндтә Бадма Цебекович, та намаг оңдан күүнә ормд эндүрҗәнәт. Йовсн улс гертән сө орулдг оңдан улсчн бәәх. Зуг хажһр хайгар иржт, - гиҗ тернь өмнәснь инәмскләд зогсв.

Бадмин А. Усна экн - булг

* * *

– Би көдлмштән одхларн, зууран дәврәд, шоферт келчкнәв. Үд болһад, невчк усн халхин алднд йовцхатн. Зуг чи дунднь бичә од. Дундаһарн күүнә көл күрдго гүн уста боодг. Соңсвчи, гижгтә күүкн? - гиһәд эцкнь күүкән эңкрләд, ахрхн үсинь гижгтнь баглад, хальмгар келн, татв.

Нина эцктәһән күүнә өөр орсаһар күүндг билә. Болв күн уга цагт хальмгар күүндә бәәж, келсн үгиг цуһараһинь гишң меднә. Зуг келнь эв уга тов бишдән эмәһәд, һазаһас күн гертнь бәәхлә, орсаһар күүндг билә.

– «Күүкн» гиснь медгджәнә, «гижг» гиснь юмб?

– Гижг гисн – күүкн өсәд, арвн нәәм, арвн йис күрәд, хәрд һарх нас күцхләнь, гижгтә гиж келнә, - болад эцкнь дәкн күүкнәнн толһаһинь илв.

Бадмин А. Усна экн - булг

* * *

– Чи юңгад уульвчи?

Бадм тиим сурвр төрүц күләҗәсн уга билә. Эн күүкн түүг күцҗ ирснә хөөн, көвүн, Борҗин Найтад өөлҗ йовсн ө-һундлан чигн, терүнә тарвсин тәрән тал дәкҗ көлән төрүц ишкш угав гиҗ аралдҗ йовсн андһаран чигн мартад хуурв. Һанцхн тоолвр көвүг эзлҗәнә: күүкнә өмн чинрән алдад керг уга. Тес, чад, бийән бәр, Бадм... Болв күүкнә сурвр Бадмиг өрчинь утхар ирснәс дорар кев. « Юн гиҗ хәрү өгхв? Тана юн керг бәәнә.... Мини уульсн эс уульснд...» Тиигҗ хәрү өгхин орчд көвүн арһул келв:

– Та цугтаһинь сөңсад йоввт?

– Негдвәр болхла, «Та» биш «чи». Хойрдхла, бүдүн залу теңгр-һазр негдхәд экрәд йовхла, дүлә күүнә бийнь соңсхгов...

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Багшт, һацата юмн, эн күүкнд келхәр гертәсн ухалҗ һарсн тоотнь геедрҗ одв. Тер бийнь, ямаран бәәдлд туссан сәәнәр медәд, бәәсн эв-арһан күчләд, зөв-учран цәәлһв.

– Би танд... чамд... Булһн, танд мини көвүн Элвг ик дурта...

– Би бас тана көвүнд дуртав, - гисн үгмүд Булһна амнас эврән алдрад һарч одв.

Ик күлт көдрәтә Булһниг Манҗ татҗ авад, өрчдән чаңһар шахв.

Күүкнә хойр нүднәс байрин болн кишгин бүләкн нульмсн эврән һоожв. Манҗ медмҗән угаһар тер нульмсинь арчад, Булһниг улм-улм өрчдән шахв.

– Намаг бичә көндәтн... Би һанцхн экән хайҗ чадшгов, - гиҗ Булһн серл авч келв.

– Экичн бидн һундашговидн...

– Та эндүрҗәдг болвзат... Цаатн нанас сән-сәәхн күүкд бәәнә...

– Нанд ода болхла, нарта-делкә деер чамас сәәхн күн уга, - гиҗ Манҗ халунар иткүлҗ келв.

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Әмтә-киитә тоот ниргәд, шуугад, тег байрар дүүрч буслв. Үвләс әмд-менд һарсндан әмтн бахтад, Хальмгин Цаһан саран шидрхн угтв. Угатя болвчн, күн болһна һулмтас көңшүнә үнр һарв. Эмгд, гергд, берәд бәәсн нежәд, хошад зах хувцан һарһад, көөтә хар гер, җолм дотран деес татад, терүн деер алс хаяд өлгҗ бахтцхав.

– Не, цаһалчкий, - гиҗ келәд баһчуд хоорндан үмслднә.

Хальмг улс жилд нег дәкҗ негхн өдр үмслднә. Тер өдр ода ирв. Баһчудын мөрнь гүүҗ бәәнә.

– Менд, ут наста бол!

– Альков, халхан өглч, шовшад авсв?!

– Чиилә әдл чилгр бәәҗ.

– Кампадь мет әмтәхн...

– Хи-хи, ха-ха, - гиж гижгтә күүкд инәлднә. Үмслдхин өмн тедн ичәд, чирәһән һарарн бултулна, үмссне хөөн, арчад цеврлчксн альмн кевтә, улан шарнь йилһрлдәд, арвн тавна сарин бәәдл һарад мелмлзәд одна.

Балакан А. Алтн бумб

* * *

Мөңкә Бата тал өөрдәд: - Менд йов, менд харһий! - гиҗәх бәәдлтәһәр хәләһәд, Батан деер өмсдг көлстә бор киилгинь сажад өмскв. Тергнә сүүдрт нохачлад суусн Иван дун уга босад, сегләтә бәәсн зузан хар шалвран тач өмсәд, Батан зүн ээм деернь барун һаран тәвәд, зовлңта болхла, зулад күрәд ир, гиж келхәр седчкәд:

– Не, Бата, менд йов! Чи ман хойрин күзүн бат болтха, өмсгдг хомут дала. Энүг хадһлад, намаг санж йов, - гиһәд «И» «Б» гисн тамһта өвр иштә тоңһрган өгәд, савһр үстә көлстә толһаһинь өрчдән шахад, хойр сүүһәснь өргәд күрң мөрнә сәәр деернь суулһв. Бата өндр мөрнә сәәр деерәс өкәһәд, ахрхн һарарн эрә күрәд Ивана саңнаһинь иләд, бархлзад уульх бәәдл һарв…

– Не, менд йов! Чи нааран эн хар салан экн, тер уласта һол хәләһәд һарч ирҗә. Харһа бәәхвидн. Кермнд менд кел, - гиж Мөңкә Батан һар атхв.

– Гем уга! Харһа бәәхт. Чи, Мөңкә, мана тал ирн бә… Бата, Батлҗ су! - гичкәд, Богзг күрңгиг дәвәд оркв.

Эрнҗәнә К. Һалан хадһл

* * *

Театрасн ирәд, Бата гер талан бичг бичв.

«Күндтә көгшн буурл аав болн ах Муузра, бергн Цаһан, ачнр Лиҗ болн Өлзә, цуһар мендвт! Аав, энд йовсн му отхн көвүнтн олн-эмтнә хормад багтҗ, суоһульдан шүлтҗ, менд амулң йовнав. Тана бичсн бичгитн болн илгәсн газетмүд авув.

Мини дегтр барлгдҗ һарчахиг соңсад икәр байрлснтн ик гидгәр ханҗанав. Би бас теңгрт һаран күргсн эдл болҗанав. Нанла эдл энд сурһуль сурч йовх көвүд болн багшнр тер мет байрлҗацхана. Һанцхн мини байр биш, цуг мана Хальмг Таңһчин байр, бахмж нерн гиж эмтн оошаҗана.

Дегтр бичсн шаң гиж мөңг өгнә. Түрүн авсн мөңгнәсн тавн миңһ арслһ йовулв. Намаг йөрәһәд сансарн эдлтн. Зуг аавд өрүлг улв, бул дер авч өгтн. Көгшрх насндан өөкн дотрк бөөр болҗ йөрәҗ амртха.

… Бичгән иигәд тогсәҗәнәв. Цуһараднь менд келтн! Менд байрта харһий! Тана отхн – Бата».

Эрнҗәнә К. Һалан хадһл

* * *

«Мендвт, һарлцсн күндтә авһ Эрднь!

Каспийск поселкас мендән илгәҗәнәв танд! Әрүн цевр седклин менд намас автн. Тана насн-жирһлд күч күрч тодлҗ болш уга шулуһар давад бәәдг өдр болвас сән күцәмж, амулңта бәәдл танд авч ирҗәхиг эрҗәнәв.

Түрүләд бийиннь тускар танд зәңглҗәнәв: би эн-тер уга, гем-зовлң уга, сән бәәнәв. Бидн, авһ, зовлң-түрү уга һазртан күрүвидн. Хаалһдан долан хонгт йовувидн. Энд ирн, би сурһулян цааранднь сурх арһ хәәвүв. Ода цөн үгәр эврәннь бәәдлин тускар зәңглсүв. Шин һазрт яһҗ, кенәд бәәхән келчксүв.

… Авһ! Нә, та бийтн ямаран бәәнт? Гем-шалтг уга, эрүл-дорул бәәдг болхговт? Танд наһц-әдә (Һәрән Басңг), эмгнь Амша, манахс цугтан, бас аавихн бүләрн ик менд келүлҗәнә. Цуһар танас, яһад эврәннь һазр талан эс йовҗахмта, гиҗ сурҗана. … Иигәд төгсәҗәнәв. Менд бәәтн. Тана менд күсгч тана ач Андрей».

Буурла Н. Ширгсн нульмсн

* * *

Герин эзн Долан түрүн дүүрң цөгц авч босад, - эн гер бәрлһнд шин бүүр зааҗ өгәд, икәр шунҗ «көдлсн» ач иктә аавдан түрүн сөң өргҗәнәв, - гиҗ босв.

– Чик, чик, көгшә, хөн үргән уга гидг, - кен көгшән күндлхмн, - гиҗ шуугллдв.

– Нә, бәрсн гертн бәәшң болҗ, бәәх эздүднь бат кишгтә, әмәр олн, аһурсар байн болҗ, эн герин өркәс оньдин өткн утан бадһлҗ, өөкн, үсн, тосар оньдин билглҗ, үр, иньг-амргуд ирхднь үүднь өргнәр секәтә бәәх болтха. Кесн көдлмштн кезә чигн кемтрг уга болҗ, шин бүүрд шинәс бүрдсн бригадтн утлв – чилш уга, уһав – һарш уга уурхан саң мет бәәх болтха. Татв гиҗ тасрш уга, самлв гиҗ салш уга, ни-ниицңһү утльта болтха, - гиҗ өвгн сөңгән өргв.

– Йөрәл бүтх болтха! – гиҗ, шуугҗ альх ташлдв.

Эрнҗәнә К. Җирһлин хаалһ

* * *

– Арвн, сән өдричн йөрәҗәнәв. Маңһдур күртл харһлго чигн бәәхвидн. Нәәрчн байрта болг, седкличн дахсн иньгүдчн хаҗудчн суутха. Нә, сән йов, - гиһәд Булһн нәрхн цаһан һаран суңһв.

Арвн күүкн тал өөрдәд, көркхн һаринь хойр һардад атхн:

– Ханҗанав, зуг седклдм туссн иньг эндрк нәәрт иршго, - гиҗ келн саналдад, утар кииһән авч күүкнә өмн өндр нурһарн һоорҗ зогсв.

– Чини сән өдриг ирҗ йөрәх зөвшәл сурҗанав, зөв өгчәнч?

– Дурнчн. Зуг мини төлә шишлң цаг һарһад керг уга. Ода чигн йөрәличн соңсхдан белмб.

– Ода болшго. Түрүн йөрәлнь шиңгрҗәтхә. Ирнәв.

Эрнҗәнә К. Җирһлин хаалһ

* * *

Селәнә ардк эрәдәр дунд бәәх дөрвлҗн чолун герин үүд цокхла: «Ортн!» - гисн залу күүнә дун соңсгдв. Харңһу һазаһас орҗ ирсн Санл гилвксн шамин герлд нүдән чирмҗ, көлән үүднд кевтсн кенчрт арчн бәәҗ келв:

– Би тана герин өөрәһәр йовҗ йовад, шам шатад бәәхлә орҗ ирүв. Мендвт цуһар!

– Мендвт, мендвт! Уралан һартн. Гиич болтн, - гиж Зандан эцк Маштг Санлын күлтиг авад өлгв. – Орж ирснтн сән болв. Таниг нам герәдән дуудхар седләвидн. Таньлдтн, мини гергн, Балта. Терн мана күүкд.

– Ханжанав. Күүкдитн таньнав, - гиж Санл һаран үмгж уралан һарв.

Эрнжәнә К. Жирһлин хаалһ

* * *

Түрүн асхн һурвн баһ урядникин негнь сурв:

– Зерг Городовиков, та ямаран бурхнд шүтдвт?

– Нанд хазг офицерин нерн бәәнә! – гиж Ока, ээрәд гүвдхәр бәәх мет, һурвн үзгтнь һарад суусн баһ урядникүдиг селгәдәр хәләж, шүрүтәһәр хәрү өгв.

– Ах урядникин зергәс, Митрофанов үн медхәр седжәнә, - болж түрүн сурвр өгсн офицерин үүрнь некв.

– Кен ямаран бурхнд шүтсн йилһл бәәдв, - гиж Городовиков, эн баһчудла түрүн өдрәсн авн эвдрлдшгон төлә, эвцсн дууһар келв: - Би – хазгв, тадн – хазгт.

– Хазгт – хазг бәәнә: негнь көк нүдтә, наадкнь – хар нүдтә, негнь Христост мөргнә, наадкнь – Буддад мөргнә…

– Тегәд?! – болж, Ока босад, белдк үлдиннь ишәс шүүрәд атхв. – Кемр намаг хальмг гиһәд һазалхар бәәхлә, эн үлдин ирлә таньлдхч, үнтә Митрофанов! Түүг тодлад авчк.

– Ах урядникин зергәс, бидн тооһарн һурвнвидн. Манла сөдрмгәр күүндж болшго, - гиһәд, Митрофанов дәкнәс соньмсв. – Та кирстәвт, аль…

Городовиков һазаһас шиңкән орж ирсн учрар, деерк өрмгән тәәләд уга биләә.

– Кирстәв! – болж уурлад, Ока, бор өрмгән тәәләд кевтх орнурн шивәд орксн, түүнә көк цемгн хазг мундирин өрчд Георгиевск кирс, Георгиевск медаль, «Шунмһа төләдән», «Мергн хадг төләдән» гидг медальмуд, чеежинь кеерүлж, жиңнж хәңкнәд, гилв-далв гилдв.

Городовиковиг хальмг гиһәд дөөглхәр бәәсн баахн офицермүд, халхарн ташулсн мет, ду тасрж, урднь Окаг демнәд әәлһәд, «һартан орулж авхар» ормасн боссн болхла, ода Аман аңһалдж доран сууцхав.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

Городовиков Сал теегүрн хол, күүнә һазрас һурвдад хәрү ирж йовна, Окаг экнь һурвдад тосж авч бәәнә.

Цаһан, көвүһән үзәд, геедрсн һуужмулан олж авсн хун мет, деернь элкдж киисв. Ока бас, һучн нәәмтә насан мартж, өмнәснь, бичкн күүкд кевтә, тосж хойр һаран сарвлзв. Эк көвүн хойр теврлдәд, кесгтән зогсв, Экчә, Эрнжән эдн, теднд бахтад, заядар инәлдәд, нег-негнүрн хәләлднә.

– Көвүн минь, Ааку минь, нарм минь, ботхм минь, - гихәс талдан үг келхш. Окаг, бичкндкләнь әдл толһаһинь илнә, хойр халхаснь, маңнаһаснь селн үмснә.

Урднь һо өндр экиннь цогц ода бичкрәд, эцәд, үснь цасн болж цаһаһад, чирәһинь то-томж уга хурнясн бүркж.

АХР ТОЛЬ

агчмин зуур - моментально, в один момент
әрвҗ уга - безгранично
басмҗта - пренебрежительный
бахмҗ - восхищение, восторг
бодвр - предположение
герчлх - свидетельствовать, подтверждать
гетлгх - избавляться, освобождаться
гетх - подсматривать, следить
һаран суңһх - протягивать руки
һәәвһә - прекрасный
дурдх - желать (перен.)
духуцх - согреться
золһх - навещать, проведывать
ицх - надеяться
маасхлзх - улыбаться
мелмлзх - блестеть
нүдән дальтрулх - уклоняться от взгляда
өрмг - шинель, армяк
седкл талвһр - спокойно, со спокойной душой
сонр - чуткий
сүвә - боковая часть грудной клетки
таал - 1. воля; 2. условия; 3. ласка
таалмҗ - благоприятность
уурхан саң - неисчерпаемое богатство
үдшәлһн - проводы
үрвр - приглашение
хадмлх - применять табу
хам-хоша улс - соседи
харм төрх - чувствовать жалость
хожһр - безволосый, плешивый
хур шовун - тетерев
чөклҗ суух - сидеть на одном колене, согнув под себя ногу
шаальг мөңгн - медные деньги, медяки
шалтг - недуг, болезнь, причина
шунмһа - настойчивый, старательный
шүтх - 1. веровать; 2. почитать

ОЛЗЛГДСН УРН ҮГИН ҮҮДӘВРМҮД

1. Бадмин Алексей. Усна экн булг (роман). Элст, 1973.
2. Балакан Алексей. Алтн бумб (роман). Элст, 1974.
3. Балакан Алексей. Буурл теегт (роман). Элст, 1980.
4. Балакан Алексей. Күн болх – баһасн (түүкс). Элст, 1976.
5. Басңга Баатр. Бумбин орн (суңһсн наадд, келврмүд болн шүлгүд). Элст, 1971.
6. Бембин Тимофей. Бамб цецг (роман). Элст, 1965.
7. Буурла Николай. Ширгсн нульмсн (түүкс, орчуллһс). Элст, 1997.
8. Доржин Басң. Чик хаалһ (роман). Элст, 1973.
9. Җаңһр. Хальмг баатрлг эпос. 3-гч һарц. Элст, 1990.
10. Җимбин Андрей. Күүнд му үзгдхлә (түүк). Элст, 1968.
11. Саңһжин Бося. Мендвт! Хөвм шүлг белглв. Суңһсн шүлгүд болн поэмс. Элст, 1974.
12. Шугран Вера. Түрүн хонх (түүк). Элст, 1979.
13. Эрнҗәнә Константин. Җирһлин хаалһ (келврмүд, очеркс болн түүкс). Элст, 1961.
14. Эрнҗәнә Константин. Һалан хадһл (роман). Элст, 1979.

ОЛЗЛГДСН ЛИТЕРАТУР

1. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М., 1974 и послед. изд.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Бардаев Э.Ч. Современный калмыцкий язык. Лексикология. Э., 1985.
4. Бардаев Э.Ч., Кирюхаев В.Л. Русско-калмыцкий разговорник. Э., 1988.
5. Бардан Эрнҗән, Пүрбән Григорий, Мунин Бембә. Хальмг келнә келц үгмүдин толь (Фразеологический словарь калмыцкого языка). Элст, 1990.
6. Гольдин В.Е. Этикет и речь. Саратов, 1978.
7. Гольдин В.Е. Речь и этикет. М., 1983.
8. Гольдин В.Е. Обращение: Теоретические проблемы. Саратов, 1987.
9. Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология. Э., 1983.
10. Душан У. Обычаи и обряды дореволюционной Калмыкии. // Этнографический сборник. Э., 1976, с. 5-39
11. Дякиева Р.Б. Некоторые средства традиционного воспитания детей у калмыков. Э., 1995.
12. Дякиева Р.Б. Буддизм, национальный этикет и национальная мораль. // Хальмг үнн. 1992 җилин бар сарин 23.
13. Жагварал Р. Почтительные слова монгольского языка. Автореф. канд. филол. наук. М., 1973.
14. Жагварал Р. Хүндэтгэлийн үг. Улаанбаатор, 1976.
15. Житецкий И.А. Очерки быта астраханских калмыков Хошеутовского улуса. СПб., 1852
16. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. М, 1988.
17. Жуковская Н.Л. Несколько слов о правилах монгольского этикета. // Материальная и духовная культура калмыков. Э., 1983, с. 59-77.
18. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева. М., 1977.
19. Каляев А.Л. Кел өргҗүллһнә дегтр. Элст, 1994.
20. Калян Александр. Кел нәәрүллһн. Элст, 1986.
21. Мукаева О.Д. Этнопедагогика – ведущий фактор возрождения и развития национальной школы. // Этнопедагогика калмыков и национальная школа. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Э., 1997.
22. Мутяев И. Өвкнрин үлдәснәс. Из наследия прошлого. Э., 1994.
23. Национально-культурная специфика речевого поведения (под ред. Леонтьева А.А.) М., 1977.
24. Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. - (отв. ред. Тарасов Е.Ф.). М., 1982.
25. Оконов Б.Б. Родники народной мудрости. Э., 1984.
26. Ользеева С.З. Калмыцкие обычаи и традиции. Э., 2003.
27. Пюрбеев Г.Ц. Эпос «Джангар»: культура и язык (этнолингвистические этюды). Э., 1993.
28. Пюрбеев Г.Ц. Толковый словарь традиционного быта калмыков. Э., 1996.

29. Пюрбеев Г.Ц. Речевой этикет и язык жестов у монголов и калмыков. // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. М., 1982.
30. Пүрбән Григорий. Җаңһр дуулвр: сойл болн келн. Элст, 2004
31. Русско-калмыцкий словарь. Под ред. И.К. Илишкина. М., 1964.
32. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. М., 1982, 1984, 1986.
33. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М., 1989.
34. Формановская Н.И. Вы сказали: «Здравствуйте!» /Речевой этикет в нашем общении. М., 1982, 1987.
35. Хабунова Е.Э. Һулмт. Элст, 2005.
36. Харчевникова Р.П. Система глагольных наклонений в современном калмыцком языке. Э., 1996.
37. Чойдон З. Сопоставительное описание русского и монгольского речевого этикета (с позиции категории вежливости). Улаанбаатор, 2000.
38. Эрдниев У.Э. Калмыки. Историко-этнографические очерки. Э., 1985.
39. Эрендженов В. Этнопсихологические особенности форм общения носителей монгольских языков. // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. М., 1982.
40. Эрендженов К. Золотой родник. Э., 1990.
41. Этнопедагогика калмыков и национальная школа. Сб. материалов международной конференции. Э., 1997.
42. Ярмаркина Г.М. Обыденная риторика: просьба, приказ, предложение, убеждение, уговоры и способы их выражения в русской разговорной речи: Дис. ... канд. филол. наук. Саратов, 2001.

ҺАРЦ

Артаев Сергей Николаевич

КАЛМЫЦКИЙ РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Учебное пособие

Подписано в печать 29.12.09. Формат 60x84/16.
Бумага тип.№1. Печать офсетная. Усл. печ.л. 3.72.
Тираж 100 экз. Заказ 1279.

Издательство Калмыцкого университета
358000 Элиста, ул. Пушкина, 11

– Баав, манд бас ахлаһан мендлх зөв өгхнтн, - болҗ Экчә, цааранднь тесч чадлго, эңсҗ эрнә.

– Мендл, чамаг кен хөрҗәнә, - гиҗ Цаһан инән уульна.

– Ааку, хәәртәм, таниһән иигҗ үзхмн бәәҗлмн, - болад, Экчә ахиннь күзү теврнә. – Әмд-менд ирнүй, угай гиһәд икәр зовҗалав.

– Намаг сумн чигн, шулм чигн авшго, - гиҗ Ока инәнә.

– Тьфу, тьфу, - болҗ Цаһан сүрднә. – Тиигҗ, кукм, бичә кел. Чамасм үкл җахн-җахн холаһар һартха.

Балакан А. Буурл теегт

* * *

– Нүүдлә, деегшән һарад суутн! - гиһәд би стул тәвҗ өгүв.

– Деелә, буйн болх, намаг чи гиҗ кел. Өөрхн үр-дүң күүһән тиигҗ келдмн гиҗ соңслав. Дәкәд болхла, чи яһвчн ям дааҗах күн болҗанач. – Нүүдлән оочнь нег хәврһдән татгдад, инәҗәх күүнә дүр һарв.

– Юн ямв тертн? - гиһәд ормаһад одув.

– Юн болх билә, чи комсомолин сегләтр эсийч?

– Сегләтрин дарук.

– Тиимчн болг, зуг хоорндан «чи» гиҗәхмн, болҗану? - гиһәд Нүүдлә нанд зөвәр тус күргҗәх күүнә бәәдлтәһәр сурҗана.

– Нә тиимчн болг, гиҗ бийән сулдххин төлә зөвшәлүв.

Балакан А. Буурл теегт